

Βενιζέλος – Κωνσταντίνος:
Εθνικός διχασμός και Μικρασιατική Καταστροφή
(03/12/2019)

Γιάννης Μηλιός

Εισαγωγή

Η διένεξη Ελευθερίου Βενιζέλου και βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ την περίοδο 1915-1917 σχετικά με την είσοδο ή μη της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ο «εθνικός διχασμός» που ξεκίνησε με αφορμή τη διένεξη αυτή, εντάσσεται στην ιστορική περίοδο που εγκαινίασε το στρατιωτικό «Κίνημα στο Γουδί» το 1909 και η ακόλουθη ανάδειξη του Βενιζέλου σε ηγετική πολιτική φυσιογνωμία της χώρας. Το «Κίνημα» πυροδοτήθηκε από την όξυνση της κρίσης του λεγόμενου «εθνικού ζητήματος», δηλαδή την κρίση της «Μεγάλης Ιδέας».

Η περίοδος 1909-1922 είναι μια από τις πυκνότερες στη νεοελληνική ιστορία. Στο διάστημα 1912-1920 τριπλασίασε κατ' αρχάς η Ελλάδα την εθνική της επικράτεια, για να υποχρεωθεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή να περιοριστεί σε μια εδαφική επικράτεια «απλώς» διπλάσια από αυτή του 1912.

Παράλληλα, οι πολιτικές ανακατατάξεις του 1909 εγκαινιάζουν τη λεγόμενη ανορθωτική (ή αναθεωρητική) κίνηση, μια ολόκληρη περίοδο οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων, μέσα από τις οποίες τίθενται τα θεμέλια του «κράτους δικαίου», δημιουργείται δηλαδή το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο του αναπτυγμένου καπιταλισμού του 20^{ου} αιώνα.

Την περίοδο 1915-18, ως όψη του «διχασμού», η Μεγάλη Ιδέα γνώρισε την ριζική απαξίωση και αμφισβήτηση από την πλειοψηφία του πληθυσμού της «παλιάς Ελλάδας», ενώ μετά τη στρατιωτική ήττα του 1922 κατέρρευσε ως όραμα του ελληνικού εθνικισμού, ο οποίος περιορίστηκε πλέον σε περιορισμένης κλίμακας αλτρωτικές διεκδικήσεις (Κύπρος, Δωδεκάνησα, «Βόρειος Ήπειρος»).

1. Μια απαραίτητη αναδρομή: Οι μετασχηματισμοί και η κρίση της αλυτρωτικής στρατηγικής μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα

1.1. Το υλικό υπόβαθρο και η δυναμική της «Μεγάλης Ιδέας»

Για να αντιληφθούμε τον «εθνικό διχασμό» θα πρέπει κατ' αρχάς να λάβουμε εκ νέου υπόψη μας την επεκτατική στρατηγική του ελληνικού κράτους και την αντίστοιχη εθνικιστική-αλυτρωτική ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, η οποία μεταλλάσσεται στη διάρκεια του ιστορικού χρόνου και είχε περιέλθει σε κρίση στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Το κύριο σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας ήταν η δημιουργία μιας Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των τριών Ηπείρων, η οποία

«με κέντρον την Κωνσταντινούπολιν, θα περιελάμβανεν [...] απάσας τας υπό ορθοδόξων κατοικουμένας τέως βυζαντινάς και είτα τουρκικάς επαρχίας, από του Δουνάβεως μέχρι του Λιβυκού πελάγους και από του Ιονίου και του Αδρία μέχρι των παραλίων της Συρίας και του Ευξείνου» (Δασκαλάκις 1934-α: 758).

Συχνά η Μεγάλη Ιδέα αποδίδεται στον Ιωάννη Κωλέττη και τους λόγους του στην Εθνοσυνέλευση κατά το 1844.¹ Στην πραγματικότητα, ανεξάρτητα από τον συγκεκριμένο

¹ «Φρίττω ενθυμούμενος την ημέραν εκείνην, καθ' ην ωμόσαμεν να συνεισφέρωμεν τα πάντα, και αυτήν μας την ζωήν, διά την ελευθερίαν της Ελλάδος. Ζώσιν έτι πολλοί εκ των ομοσάντων τον όρκον τούτον. Πόσον πρέπει να συναισθανθώμεν το βάρος του όρκου τούτου εις ταύτην περίστασιν, καθ' ην συνήλθομεν να συντάξωμεν το Σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικής ημών υπάρξεως, ώστε δύο του λοιπού ευαγγέλια να έχωμεν, το της θρησκείας, και το της πολιτικής ημών υπάρξεως. Δια την γεωγραφικήν της θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρον της Ευρώπης· ισταμένη και έχουσα, εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν, προώρισται, ώστε διά μεν της πτώσεως αυτής να φωτίση την Δύσιν, διά δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών, το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθειμένον· εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίου του έθνους να συνέρχωνται διά να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της ελληνικής φυλής. Πόσον επεθύμουν να ήτο[ν] παρόντες σήμεραν Γερμανοί, Ζαΐμαι, Κολοκοτρώναι, οι άλλοτε της Εθνικής Συνελεύσεως πληρεξούσιοι, και αυτοί οι δραξάμενοι τα όπλα επί τω γενικώ τούτω σκοπώ, διά να συνομολογήσωσι μετ' εμού πόσον εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην. Εν ενί πνεύματι τότε ηνωμένοι, όσοι είχομεν το επώνυμον Έλληνες, εκερδίσαμεν μέρος του όλου σκοπού [...] Και υμείς βεβαίως το αυτό φρόνημα έχετε, το αυτό επιθυμείτε, διότι έκαστος ημών έχει εν εαυτώ την ιδέαν της λαμπράς του ελληνικής καταγωγής· [...] Οποίας άραγε ελπίδας παρέχει σήμεραν αναγεννηθείσα η Ελλάς, και ηνωμένη εις εν Κράτος, εις ένα σκοπόν, και μίαν δύναμιν, εις μίαν θρησκείαν, εις εν, τέλος, Σύνταγμα, το οποίον τώρα απεργαζόμεθα;» (Ιωάννης

όρο, το πλαίσιο αυτής της αλυτρωτικής στρατηγικής και ιδεολογίας υπήρξε καταστατικό στοιχείο του ελληνικού κράτους από τη γέννησή του. Καθώς η ελληνική εθνική συνείδηση και ο ελληνικός εθνικισμός αναπτύχθηκε πριν από τον οποιοδήποτε άλλο εθνικισμό στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων, δηλαδή το 1821 απουσίαζε οποιοδήποτε άλλο έθνος πλην του ελληνικού, οι Έλληνες επαναστάτες θεώρησαν ότι στο ελληνικό έθνος (πρέπει να) ανήκει το σύνολο των Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. *Ας θυμηθούμε ότι η Φιλική Εταιρεία ξεκίνησε την Επανάσταση στη σημερινή Ρουμανία. Μάλιστα στην Προκήρυξη έναρξης της ελληνικής Επανάστασης στο Δραγατσάνι υπό τον Αλέξανδρο Υψηλάντη στις 24/2/1821, διαβάζουμε:*

«Ιδού η φίλη ημών Πατρίς Ελλάς ανυψώνει μετά θριάμβου τας προπατορικάς της σημαίας! Ο Μωρέας, η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Σερβία, η Βουλγαρία, τα Νησιά του Αρχιπελάγους, εν ενί λόγω η Ελλάς άπασα έπιασε τα όπλα, δια να αποτίναξη τον βαρύν ζυγόν των Βαρβάρων, και ενατενίζουσα εις το μόνον νικητήριον όπλον των Ορθοδόξων, τον τίμιον, λέγω, και ζωοποιόν Σταυρόν, κράζει μεγαλοφώνως υπό την προστασίαν μεγάλης και κραταιάς δυνάμεως, εν τούτω τω σημείω νικώμεν! Ζήτω η ελευθερία!» (Υψηλάντης 1993, έμφαση προστέθηκε).

Η αντίληψη αυτή, ότι η Σερβία, η Βουλγαρία κλπ. αποτελούν τμήμα της Ελλάδος (και οι αντίστοιχοι πληθυσμοί είναι ελληνικοί) διατηρήθηκε για περισσότερο από δύο δεκαετίες, δηλαδή μέχρι τη διαμόρφωση των άλλων εθνικών ταυτοτήτων στην περιοχή.² Με άλλα λόγια, η όποια κοινωνική ή εθνοτική συνοχή συνέιχε στο παρελθόν τους πληθυσμούς των Βαλκανίων (που μετέπειτα αποτέλεσαν τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), π.χ. εκείνους που υπάγονταν στις μεσαιωνικές Αυτοκρατορίες των Βουλγάρων, είχε εξανεμιστεί, με αποτέλεσμα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα να έχει αναπτυχθεί μόνο η Κωλέττης, Λόγος στην Εθνοσυνέλευση, 14 Ιανουαρίου 1844. Παρατίθεται στο: Δημαράς 1982: 405-406).

² Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από κείμενο του Θεόδωρου Νέγρη, ιδρυτή το 1821 του «Αρείου Πάγου», προσωρινής διοίκησης της «Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος», από το έτος 1824: «Καθώς είναι δίκαιον να απολαμβάνουν τα Δικαιώματα του ελευθέρου πολίτου Έλληνας, ως γεννημένοι και κατοικούντες εις αυτήν την ελευθέραν γην χριστιανοί, απαράλλακτα δίκαιον είναι να τα απολαμβάνουν και οι αδελφοί αυτών, όσων η Πατρίς δεν είναι ελευθέρα, επειδή αυτό το μέρος του Έθνους, το οποίον την σήμερα είναι ελεύθερον θεία χάριτι, ελευθερώθη με μίαν κοινήν απόφασιν φιλελευθέρων Ελλήνων από τας διαφόρους Επαρχίας της Τουρκίας. *Ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, Ο Θραξ, ο Ηπειρώτης, ο Θεσσαλός, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, ο Ευβοεύς, ο Πελοποννήσιος, ο Ρόδιος, ο Κρητικός, ο Σάμιος, ο Ψαρριανός, ο Λήμιος, ο Σάμιος, ο Κώος, ο Τενέδιος, ο Μυτηλιναίος, ο Χίος, ο Αζιώτης, ο Τήνιος, ο Αντιοχεύς, ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βυδινός, ο Κεσσαρεύς, ο Συμρναίος, και οι λοιποί όσοι χριστιανοί υπό τον βάρβαρον ζυγόν του Σουλτάνου αιώνας καταθλιβόμενοι, αναστέναζον, εσυμφώνησαν [...] να συζήσουν ελεύθεροι [...]*» (παρατίθεται σε Ελένη Π. Στοίκου (2008), <http://ikee.lib.auth.gr/record/109257/files/gri-2008-1887.pdf>, η έμφαση προστέθηκε).

ελληνική εθνική συνείδηση, σε στενή σχέση με τους ελληνόφωνους διοικητικούς μηχανισμούς των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³ Όπως παρατηρεί ο Victor Roudometof, σήμερα αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κύπρου:

«Η έννοια του “έθνους” αναδύθηκε σε στενή σύνδεση με [...] τη σημαντική μετατόπιση στην ιδεολογία και την πολιτική νομιμοποίηση [...] στη Μακεδονία, τη Σερβία και τη Βουλγαρία, η τάξη και η εθνότητα επικαλύπτονταν, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιείται ο όρος “Σέρβος” και “Βούλγαρος” για να υποδηλώσει την αγροτιά αυτή καθαυτή [...] Πριν τη δεκαετία του 1840, το εθνικό αίσθημα μεταξύ των Σέρβων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν κατά κύριο λόγο απόν» (Roudometof 1998: 12-13).

Χαρακτηριστικό για τη δύναμη της πειθούς του ελληνικού εθνικιστικού οράματος της «Μεγάλης Ιδέας» είναι το ότι

«ότε επί Όθωνος, μεταφέρθη η έδρα του βασιλείου από Ναυπλίου εις Αθήνας, πολλοί συνεζήτησαν σοβαρώς εάν έπρεπε να οικοδομήσουν οικίας εν τη νέα πρωτεύουση, αφού ήτο τόσον εγγύς η ημέρα, καθ’ ην κέντρον του Ελληνικού θα καθίστατο και πάλιν η Κωνσταντινούπολις» (Δασκαλάκις 1934-α: 758).

Η ουτοπική πλευρά αυτής της επεκτατικής αυτής στρατηγικής βρίσκεται χωρίς άλλο στο γεγονός ότι η πολιτική και στρατιωτική ισχύς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να κάνει πραγματικότητα μια τέτοιου μεγέθους επέκταση της ελληνικής επικράτειας. Εντούτοις, όπως έδειξε η ιστορική εξέλιξη, οι υλικές

³ Ο Eric Hobsbawm, στο βιβλίο του *The Age of Revolution 1789-1848*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1962, συνέδεσε τη διαδικασία γλωσσικού εξελληνισμού των οικονομικά και μορφωτικά προοδευμένων χριστιανικών στοιχείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (δηλαδή των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που αναδύονταν από τη διάλυση του παλιού καθεστώτος και την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών σχέσεων) με τη διαδικασία ανάπτυξης του ελληνικού εθνικού αισθήματος (του ελληνικού εθνικισμού): «Οι περισσότεροι Έλληνες [διάβαζε ελληνόφωνοι, ΓΜ] έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ’ ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα από αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκιά της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους» (Hobsbawm 1992: 204).

προϋποθέσεις για την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν ευθύς εξαρχής υπαρκτές και συντηρήθηκαν από τη Μεγάλη Ιδέα για έναν ολόκληρο αιώνα, μέχρι τη στρατιωτική συντριβή του ελληνικού επεκτατισμού στον ποταμό Σαγγάριο της Ανατολίας.

Τη Μεγάλη Ιδέα συντηρούσε άλλωστε η μεγάλη ανάπτυξη, σε διεθνή σύγκριση, του ελληνικού κεφαλαίου και η διασπορά του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Δυτική Ευρώπη, τη Ρωσία, τη Βόρειο Αφρική, αλλά και των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού.

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η ελληνική ναυτιλία ελέγχει περισσότερες από της μισές θαλάσσιες μεταφορές από και προς τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη κ.λπ.). Στον Δούναβη η ελληνική σημαία ήταν η δεύτερη μετά την βρετανική. Στην Κριμαία και στα λιμάνια της Αζοφικής θάλασσας κατείχε ο ελληνικός εμπορικός στόλος την πρώτη θέση.

Αυτή η οικονομική ηγεμονία του ελληνικού κεφαλαίου στην περιοχή ακολουθείται από το μεταναστευτικό κύμα από την Ελλάδα προς τις σημαντικότερες πόλεις των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας, της Νότιας Ρωσίας και της Αιγύπτου και διαπλέκεται με την επίσης ηγεμονική παρουσία σε όλες αυτές τις περιοχές καπιταλιστικών (εμπορικών και βιομηχανικών) επιχειρήσεων που ανήκαν σε Έλληνες. Οι περισσότεροι μετανάστες απασχολούνται στις επιχειρήσεις των Ελλήνων του εξωτερικού. Οι υπόλοιποι εκμεταλλεύονται απλώς τις δυνατότητες που δημιουργεί η ηγεμονική παρουσία του ελληνικού κεφαλαίου στις περιοχές αυτές. Πρόκειται λοιπόν για μια μετανάστευση που παρακολουθεί και συνοφαινείται με την επέκταση του ελληνικού κεφαλαίου στον νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό χώρο. Το μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τη γέννησή της είχε ένα ιδιότυπο αποικιοκρατικό περιεχόμενο. (Αναλυτικά για το μεταναστευτικό ρεύμα βλ. Τσουκαλάς 1977: 97-155 και 269-371).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας από 7,9% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής κατά τον 18^ο αιώνα φτάνει στο 21% του μικρασιατικού πληθυσμού το 1880. Ανάλογη είναι η εξέλιξη των ελληνικών μειονοτήτων στη Ρουμανία, τη Νότια Ρωσία και την Αίγυπτο, παρ' ότι βέβαια στις περιοχές αυτές έχουμε να κάνουμε με πολύ μικρότερα ποσοστά Ελλήνων στον συνολικό πληθυσμό. Καθ' όλο τον 19^ο αιώνα οι Έλληνες του εξωτερικού είναι σαφώς περισσότεροι από τους κατοίκους του Βασιλείου.

Αυτό που όμως έχει τη μεγαλύτερη σημασία δεν είναι ο αριθμός των Ελλήνων του εξωτερικού αλλά ο οικονομικός (και κατ' επέκταση διεθνοπολιτικός) ρόλος που έπαιζαν οι ελληνικές μειονοτικές κοινότητες εκτός ελληνικού Βασιλείου:

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι Έλληνες έλεγχαν περίπου το 50% της βιομηχανικής παραγωγής (ολόκληρης της Αυτοκρατορίας, όχι μόνο των περιοχών όπου ήταν έντονο το ελληνικό στοιχείο) και περισσότερο από το 50% του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι κατά τον 19^ο αιώνα στα χέρια των Οθωμανών βρίσκεται μόλις το 15% της βιομηχανικής παραγωγής της Αυτοκρατορίας, ενώ το υπόλοιπο ελεγχόταν, εκτός από τους Έλληνες, από Αρμενίους (περισσότερο από το 15% της βιομηχανικής παραγωγής), από Εβραίους (5%) και από άλλες εθνικές μειονότητες.

Οι Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού δεν αποτελούσαν έτσι απλώς τμήμα των ιθνουσών τάξεων της χώρας όπου ήταν εγκατεστημένοι, αλλά και έκφραση ενός ειδικού επεκτατισμού του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: έκαναν να φαίνεται εφικτή η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης του ελληνικού κράτους στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου το ελληνικό στοιχείο διατηρούσε μια ηγεμονική οικονομική και κοινωνική θέση. Η επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους ήταν άλλωστε η προϋπόθεση για τη σταθεροποίηση και «ανύψωση» της θέσης των ελληνικών κοινοτήτων στις περιοχές αυτές.

Οι Έλληνες του εξωτερικού δεν ενσωματώνονται στις κοινωνίες που ζουν, αλλά σχηματίζουν σχετικά απομονωμένες και αυτοαναπαραγόμενες κοινότητες με δικούς τους σχολικούς, θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και ως ένα βαθμό πολιτικούς μηχανικούς, σε στενή σύνδεση και αλληλοκαθορισμό με τις διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι Έλληνες του εξωτερικού σπουδάζουν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύονται και σε σημαντικούς χρηματοδότες της ελληνικής εκπαίδευσης (Ανδρέου 1987). Στηρίζουν ως ένα βαθμό την οικονομική και κοινωνική τους άνοδο στην ύπαρξη του ελληνικού κράτους (και στη διπλωματία του) επενδύοντας ταυτόχρονα σε ντόπια έργα υποδομής, αλλά και στην ελληνική πολιτική. Χαρακτηριστική είναι εδώ η περίπτωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας: Με παρότρυνση της ελληνικής κυβέρνησης, Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού αγόρασαν ένα μεγάλο μέρος από αυτά τα τσιφλίκια, διευκολύνοντας έτσι την ειρηνική προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881.

Δεν θα πρέπει λοιπόν να υποτιμάμε την εσωτερική συνοχή της Μεγάλης Ιδέας: Το ελληνικό κεφάλαιο εκτείνεται και κυριαρχεί σε όλες σχεδόν τις διεκδικούμενες περιοχές, υποστηριζόμενο από τις ανθούσες εκεί ελληνικές μειονότητες. Οι εθνικοί διανοούμενοι και ιστορικοί «αποδεικνύουν» την ιστορική «συνέχεια» και την (δια μέσου των αιώνων) «ελληνικότητα» των εδαφών αυτών. Δεν μένει παρά να ακολουθήσει η ελληνική σημαία.

Η αστάθεια της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας ανανέωνε διαρκώς τα οράματα του ελληνικού επεκτατισμού, παρά την περιορισμένη πολιτικοστρατιωτική εμβέλεια του ελληνικού κράτους.

Σε μια εποχή λοιπόν που μετασχηματιζόταν ραγδαία ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης, η Μεγάλη Ιδέα δεν έμοιαζε να αποτελεί παραφωνία: εξέφραζε αντίθετα από τη μια μεριά την πραγματικότητα της εξάπλωσης (του ιδιότυπου επεκτατισμού) του ελληνικού κεφαλαίου στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, ενώ από την άλλη μεριά ήταν το αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους (και της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελληνική Μεγάλη Ιδέα αποτελούσε ένα «λογικό ενδεχόμενο» ή μια αναμενόμενη προοπτική για μεγάλο μέρος της «κοινής γνώμης» των «πολιτισμένων» (δηλαδή καπιταλιστικών) χωρών της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γερμανού ιστορικού Ferdinand Gregorovius (1821-1891), ο οποίος έγραφε το 1889:

«Το άστρο της Αθήνας, που ξανανεβαίνει στον ορίζοντα της ιστορίας, μπορεί να ξανασκοτεινιάσει απ' την Κωνσταντινούπολη, αν μετά την αποχώρηση των Οσμανλίδων από το Βόσπορο ξαναεμφανιστεί ο ελληνικός στρατός στην Αγιασοφιά και ξαναδημιουργηθεί ένα πολιτισμένο νεοελληνικό κράτος με κέντρο το Βυζάντιο, που θα τραβούσε σαν μαγνήτης τα ζωτικά πνεύματα της Ελλάδας» (Γκρεγορόβιους 1994 [1889]: 470).

1.2. Η κρίση της «Μεγάλης Ιδέας»

Η Μεγάλη Ιδέα μπαίνει στην πρώτη της μεγάλη δοκιμασία, στην ουσία δέχεται την πρώτη της ήττα, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η διαμόρφωση των βαλκανικών εθνικισμών και η υποστήριξη που βρήκαν αυτά από τη Ρωσία στο πλαίσιο της στρατηγικής του πανσλαβισμού, από τη μια μεριά, και η ανάπτυξη του ρωσικού και ρουμανικού καπιταλισμού από την άλλη (που συνέπειά της ήταν η σταδιακή εκτόπιση, μέχρι το 1880, του ελληνικού κεφαλαίου από την περιοχή) μετέβαλαν την Μεγάλη Ιδέα, στην αρχική τουλάχιστον μορφή της, σε όνειρο του παρελθόντος. Μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) δεν μπορεί να γίνει πια λόγος για μια ελληνική επέκταση στα Βαλκάνια μέχρι τον Δούναβη. Πολύ περισσότερο, που η ανεξαρτοποίηση της βουλγαρικής Εκκλησίας (βουλγαρική Εξαρχία) από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης (1870) έκανε στους Έλληνες σαφές ότι κινδύνευαν να χάσουν (τις ελπίδες τους ότι θα επεκταθούν και σε) περιοχές των Βαλκανίων πολύ νοτιότερα,

και πρώτα απ' όλα τη Μακεδονία. Όσο κι αν γεγονότα όπως η ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων το 1864, η κρητική επανάσταση του 1866 και η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 αναπτρώνουν προσωρινά τις ελπίδες της Μεγάλης Ιδέας, έστω και σε μια λιγότερο μεγαλόπνοη βάση, εντούτοις, μετά τα μέσα του αιώνα, ο ελληνικός εθνικισμός και η αντίστοιχη επεκτατική ιδεολογία και πολιτική στρατηγική που τον συνοδεύει βρίσκονται σε κρίση.

Η κρίση της Μεγάλης Ιδέας οξύνεται επίσης μετά τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Σουλτάνος μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, το 1856 (τις λεγόμενες μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και το Χάττ-ι-Χουμαγιούν, βλ. Βερέμης 1986: 19 κ.ε.), με τις οποίες αναγνωρίζονται ίσα δικαιώματα για όλους τους πολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σκοπός των μεταρρυθμίσεων αυτών ήταν να ενσωματωθούν στο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας οι μη μωαμεθανικές μειονότητες στις οποίες, σχεδόν αποκλειστικά, ανήκαν όχι μόνο οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις, αλλά και οι κάθε είδους φορείς των νέων (καπιταλιστικών) σχέσεων (επιστήμονες, τεχνικοί, εμπορευόμενοι κάθε κατηγορίας, αλλά ακόμα και εργάτες).

Αρχικά οι μεταρρυθμίσεις αυτές καταφέρνουν να δημιουργήσουν μια κάποια συμφιλίωση των ελληνικών μειονοτήτων με το οθωμανικό καθεστώς (Βερέμης 1986: 19 κ.ε.). Εντούτοις, η αποτελεσματικότητα των μεταρρυθμίσεων αυτών υπονομεύεται, σε ό,τι αφορά κατ' αρχάς το ελληνικό στοιχείο, τόσο από τον ελληνικό εθνικισμό και τη σύνδεση των ελληνικών μειονοτήτων της Αυτοκρατορίας με το ελληνικό κράτος και την εξωτερική του πολιτική, όσο και κυρίως από τον ανερχόμενο τουρκικό εθνικισμό, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά.

Ο τουρκικός εθνικισμός αντιστρατευόταν αντικειμενικά την ενσωμάτωση του χριστιανικού στοιχείου στις πολιτικές και οικονομικές δομές της Αυτοκρατορίας που επιδίωκαν οι μεταρρυθμίσεις αυτές, γιατί κύριο μέλημά του ήταν να μετασχηματίσει τους Μωαμεθανούς της Αυτοκρατορίας σε Τούρκους, να διαμορφώσει δηλαδή την εθνική τους συνείδηση και να τους διαχωρίσει έτσι από τους «ξένους», που έλεγχαν τον «εθνικό» πλούτο «τους».

2. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος σε ενότητα με τον Βενιζέλο:

Κοινωνική μεταρρύθμιση, πόλεμοι και αναγέννηση της «Μεγάλης Ιδέας» (1909-1914)

2.1. Η επανάσταση του 1909

Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα, ο ελληνικός επεκτατισμός, η επεκτατική δηλαδή στρατηγική του ελληνικού κράτους και η αντίστοιχη ιδεολογία που κυριαρχούσε στο εσωτερικό τόσο της ελληνικής κοινωνίας όσο και των παροικιών του εξωτερικού, είχε δεχθεί από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα σημαντικές ήττες, ως αποτέλεσμα του δυναμισμού των βαλκανικών εθνικισμών, αλλά και της παρατεινόμενης πολιτικοστρατιωτικής αδυναμίας του ελληνικού κράτους.

Το 1908 ξεσπάει στη Θεσσαλονίκη (που ανήκε ως γνωστόν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) η επανάσταση που οργάνωσαν οι «Νεότουρκοι», δηλαδή η μυστική οργάνωση «Ένωση-Πρόοδος», που είχε ως στόχο τη μετατροπή της Αυτοκρατορίας σε δυτικού τύπου συνταγματικό εθνικό κράτος. Η ελληνική κυβέρνηση χαιρετίζει το κίνημα των Νεοτούρκων, λόγω ακριβώς του αστικού - μεταρρυθμιστικού περιεχομένου του. Η εσωτερική αναταραχή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δίνει όμως την ευκαιρία στη Βουλγαρία (που από το 1878 υφίστατο ως ημιαυτόνομο πριγκιπάτο) να συγκροτηθεί ως ανεξάρτητο κράτος (Οκτώβριος 1908) και στην Αυστρία να προσαρτήσει την Ερζεγοβίνη και τη Βοσνία. Ως αντίδραση στα γεγονότα αυτά, οι ελληνικές αρχές της ημιαυτόνομης Κρήτης κηρύσσουν την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση, αλλά ακόμα και τα κόμματα της αντιπολίτευσης σπεύδουν, όμως, να καταδικάσουν την πρωτοβουλία αυτή των αρχών της Κρήτης, από τον φόβο μήπως προκαλέσουν και πάλι, όπως το 1897, έναν άκαιρο πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Σε αυτή τη συγκυρία της ανοικτής εθνικής κρίσης αναδύεται ο στρατός ως τρίτος πολιτικός πόλος, δίπλα στα πολιτικά κόμματα και τον θρόνο. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα η πλειοψηφία των αξιωματικών οργανώνεται στον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο», ο οποίος είχε ακριβώς συσταθεί στο έδαφος της εθνικής κρίσης και για τη διαχείρισή της. Τον Αύγουστο του 1909 οι αξιωματικοί που υποστηρίζουν τον Σύνδεσμο συγκεντρώνονται στο Γουδί και απαιτούν από τον βασιλιά την αναδιοργάνωση του στρατού (ώστε να μπορεί η χώρα να προασπίζει τα εθνικά της συμφέροντα), καθώς και μια συνεπέστερη εθνική πολιτική. Παράλληλα, οι αξιωματικοί διατυπώνουν μια σειρά από αιτήματα, όπως την αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης, τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη μεταρρύθμιση της οικονομικής πολιτικής του κράτους. Επρόκειτο για αιτήματα που ετίθεντο

στο προσκήνιο από διάφορες κοινωνικές ομάδες, και κατ' επέκταση υιοθετήθηκαν και από τους στρατιωτικούς. Η κύρια απαίτηση του Συνδέσμου δεν ήταν όμως η πραγματοποίηση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αλλά η αναδιοργάνωση του στρατού και η επανεκτίμηση της πολιτικής που αφορούσε το «εθνικό ζήτημα» (Tsoucalas 1969: 28-40, Παπακωνσταντίνου 1934: 422-423, Μαρκεζίνης 1966: 72-111, Δερτιλής 1985: 167-222.)

Το στρατιωτικό κίνημα ξέσπασε όμως σε μια συγκυρία οξείας κρίσης όχι μόνο της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και του ίδιου του πολιτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος (κρίση των κομμάτων), της οικονομίας (σχετική οικονομική στασιμότητα, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα) και προπαντός των κοινωνικών σχέσεων (χαμηλό επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης, δωδεκάωρη εργάσιμη μέρα, αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και άθλιες συνθήκες ζωής των αγροτών, όξυνση των ταξικών αντιπαραθέσεων). Η άρνηση της κυβέρνησης να αποδεχθεί τα αιτήματα των στρατιωτικών ήταν η αφορμή για να πραγματοποιηθεί μια κολοσσιαία για τα δεδομένα της εποχής συγκέντρωση του αθηναϊκού πληθυσμού στο Πεδίο του Άρεως (υπολογίζεται ότι στη συγκέντρωση συμμετείχε το 1/4 τουλάχιστον του συνολικού αθηναϊκού πληθυσμού) με την οποία διαδηλώθηκε η υποστήριξη του λαού στις απαιτήσεις και τα αιτήματα του Συνδέσμου. Οι εμπορικές και επαγγελματικές ενώσεις παίζουν στη συγκέντρωση αυτή έναν αποφασιστικό ρόλο: απαιτούν την άμεση υλοποίηση κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων που ξεπερνούν κατά πολύ τα αρχικά αιτήματα, αλλά και τις προθέσεις των στρατιωτικών. Τα αιτήματα αυτά αφορούν τη μεταρρύθμιση της φορολογίας, την προστασία της παραγωγής, την αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης, την ποινικοποίηση της τοκογλυφίας, αλλά ακόμα και ρυθμίσεις που να βελτιώνουν τις συνθήκες δουλειάς και τους όρους ζωής της εργατικής τάξης.

Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος βρέθηκε λοιπόν ξαφνικά στο επίκεντρο μιας μαζικής πολιτικής κίνησης της οποίας την καθοδήγηση κάθε άλλο παρά ήταν σε θέση να αναλάβει. Υπό το βάρος της λαϊκής κινητοποίησης, ο βασιλιάς αποδέχθηκε τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου.

Στη συγκυρία αυτή παρεμβαίνει πολιτικά μια ομάδα μετριοπαθών σοσιαλιστών (οπαδών του Έντουαρντ Μπερνστάιν ή/και του «κρατικού σοσιαλισμού», Πουρνάρας 1945: 254), αποτελούμενη κυρίως από νέους που είχαν σπουδάσει στη Γερμανία (Αλ. Παπαναστασίου, Π. Αραβαντινός, Θ. Κουτούπης, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Πετμεζάς, Αλ. Μυλωνάς, Σπ. Κορώνης, Α. Δελμούζος, Κ. Βαρβαρέσος, Ι. Λυμπερόπουλος κ.ά.), οι οποίοι είχαν ιδρύσει από το 1907 την «Κοινωνιολογική Εταιρεία», στο πρότυπο της βρετανικής «Fabian Society» και του γερμανικού «Συνδέσμου Κοινωνικής Πολιτικής» (Verein für Sozialpolitik), που προωθούσε την ιδέα του «κρατικού σοσιαλισμού»: ριζοσπαστική κοινωνική πολιτική

μεταρρυθμίσεων με όργανο το κράτος. Από το 1908 εξέδιδαν την *Επιθεώρησι των Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών*, το 3^ο τεύχος της οποίας κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1909, λίγο μετά την έκρηξη του κινήματος στο Γουδί.

Η «Κοινωνιολογική Εταιρεία» προσπαθεί να επηρεάσει πολιτικά και ιδεολογικά τον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο». Ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, μέλος της «Εταιρείας» και μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και Υπουργός, περιγράφει το 1934 ως εξής τον ρόλο που προσπάθησε να παίξει η Κοινωνιολογική Εταιρεία:

«Εκραγείσης της επαναστάσεως ης μετείχεν ως αξιωματικός του Οικ. Ναυτικού ο Θαλής Κουτούπης, επεδιώξαμε επαφήν μετά των διευθυνόντων και προς τούτο συνητήθημεν με τον αρχηγόν Ζορμπάν (αρχάς Σεπτεμβρίου 1909), εις ον εξεθέσαμεν τας γνώμας μας περιλαμβανομένας εις το υποβληθέν αυτώ εις πλείστα αντίτυπα υπόμνημα υπό τον τίτλον “Τι πρέπει να γίνη” χρονολογίας 29 Αυγούστου 1909 [...] Το υπόμνημα δεν εκυκλοφόρησεν, εδόθη όμως βραδύτερον εις τον Ελ. Βενιζέλον κατά την πρώτην άφιξίν του. Προσθέτω ότι ο Ζορμπάς δεν ήτο εις θέσιν να αντιληφθεί το πρόγραμμα. [...] Επειδή ο “Στρατιωτικός Σύνδεσμος” εύρισκεν αντίδρασιν εις τον Βόλον, όπου υπήρχεν οργανωμένη σοσιαλιστική κίνησις, συνεννοήθημεν και επήγα εγώ με τον Πετμεζάν και ωμιλήσαμεν από του εξώστου του Σοσιαλιστικού Κέντρου (9 ή 10 Σεπτεμβρίου 1909). Εκεί εκάμαμεν λόγον περί σοσιαλισμού, εμφανίσαντες την εταιρείαν, εξ ονόματος της οποίας ωμιλούσαμεν, ως ακολουθούσαν τον αναμορφωτικόν (αντίθεσις: επαναστατικόν) σοσιαλισμόν» (σε Πουρνάρας 1945: 258-59).

Οι στρατιωτικοί ανέθεσαν τότε την ηγεσία του Συνδέσμου στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ηγέτη την εποχή αυτή της ενωτικής κίνησης της Κρήτης. Ο Βενιζέλος δεν αποδέχθηκε την προσφορά των στρατιωτικών, τους έπεισε όμως να μην απαιτήσουν τη σύγκλιση Συντακτικής Συνέλευσης, αμφισβητώντας έτσι το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο της βασιλευόμενης δημοκρατίας, αλλά τη σύγκλιση απλώς Αναθεωρητικής Συνέλευσης, για την αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος. Στις εκλογές που διεξάγονται στις 8/8/1910 για την Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, τα παλιά κόμματα συγκεντρώνουν από κοινού μόλις 60% των εδρών του κοινοβουλίου. Όλες οι υπόλοιπες έδρες κατακτούνται από ανεξάρτητους, οπαδούς της κίνησης του 1909. Ως ανεξάρτητος βουλευτής εκλέγεται και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος συγκεντρώνει μάλιστα τον μεγαλύτερο αριθμό ψήφων από όλους τους βουλευτές. Εκλέγονται επίσης ο σοσιαλιστής ηγέτης Πλάτων Δρακούλης, οι Ν. Μαζαράκης και Κ. Δεστούνης, σοσιαλιστές επίσης της τάσης του από το 1907 δολοφονηθέντα Μαρίνου Αντύπα και οι Παπαναστασίου και Πετμεζάς από την «Κοινωνιολογική Εταιρεία»

Κατά παράβαση της «αρχής της δεδηλωμένης», αλλά σε απόλυτη αντιστοιχία με τους νέους πολιτικούς συσχετισμούς, ο βασιλιάς αναθέτει το 1910 στον Βενιζέλο την εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος ιδρύει το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* και προκηρύσσει για δεύτερη φορά μέσα στον ίδιο χρόνο (1910) εκλογές, τις οποίες και κερδίζει με μεγάλη πλειοψηφία. Το 87,5% των μελών του νέου κοινοβουλίου του 1910 εκλέγονταν βουλευτές για πρώτη φορά.

Το στρατιωτικό κίνημα του 1909 προκάλεσε λοιπόν μια πρωτοφανή αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής. Παράλληλα, η «ανορθωτική κίνηση», που θα ξεκινήσει ήδη από το 1910 υπό την ηγεσία του Βενιζέλου, κάνει φανερό ότι οι πολιτικές ανακατατάξεις διαπλέκονταν με μια αντίστοιχη διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης, διαδικασία που θα αποκρυσταλλωθεί με την αναδιάρθρωση των κρατικών λειτουργιών και μηχανισμών.

2.2. Κοινωνική μεταρρύθμιση και «κράτος δικαίου»

Είναι κοινή θέση των περισσότερων ιστορικών αναλύσεων που αναφέρονται στην περίοδο από το 1909 και μετά, ότι η ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Βενιζέλο εγκαινιάζει τη διαδικασία οικοδόμησης του «κράτους δικαίου» στην Ελλάδα. (Βλ. για παράδειγμα, Σβορώνος 1976: 115, Μαρκεζίνης 1966: 72-111, Πετρίδης 1986: 148). Εκεί που δίστανται οι απόψεις είναι στην ερμηνεία σχετικά με την κοινωνική σημασία και το περιεχόμενο αυτού του «κράτους δικαίου». Χρειάζεται λοιπόν στο σημείο αυτό να επιμείνουμε.

Το Σύνταγμα του 1911 συνεχίζει τη φιλελεύθερη παράδοση του Συντάγματος του 1864. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Σύνταγμα αυτό η αναστολή ορισμένων διατάξεων που αφορούν προσωπικές, κοινωνικές ή πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα, προβλέπεται αποκλειστικά και μόνο σε περίπτωση πολέμου (Αλιβιζάτος 1983: 40 κ.ε.).

Η περίοδος της κοινωνικής μεταρρύθμισης ξεκινάει ήδη πριν την ψήφιση του Συντάγματος και συνεχίζεται μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε εδώ. Το 1911 κατοχυρώνεται το δικαίωμα του κράτους να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας (με παροχή αποζημίωσης προς τους ιδιοκτήτες) προς όφελος του κοινωνικού συνόλου (του δημόσιου συμφέροντος). Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το 1912 νομοθετείται η αγροτική μεταρρύθμιση για τα Ιόνια Νησιά, το 1917 για τη Θεσσαλία την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Το 1914 ψηφίζονται νόμοι για την προώθηση των αγροτικών συνεταιρισμών. Μέσα σε δέκα χρόνια, το 1924, λειτουργούσαν

3.020 γεωργικοί συνεταιρισμοί με 167 χιλιάδες μέλη (κυρίως επρόκειτο για πιστωτικούς συνεταιρισμούς, βλ. Ζολώτας 1926: 39).

Ακόμα εντυπωσιακότερα ήταν τα μέτρα που αφορούσαν τις εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανία.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέχρι το 1909 δεν υπήρχαν γενικοί νόμοι που να ρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις σ' όλους τους τόπους εργασίας, ή έστω σ' όλους τους βιομηχανικούς κλάδους. Αποσπασματικά εκδίδονταν μόνο νόμοι ή ρυθμίσεις σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις σε μεμονωμένους κλάδους. Μετά τη γενική απεργία, το 1880, των εργατών του Πειραιά και του Λαυρίου, ιδρύεται το 1882 ταμείο περίθαλψης από ατυχήματα για τους εργάτες των ορυχείων, ενώ με άλλο νόμο, του 1901, υποχρεώνονται οι εργοδότες να αποζημιώνουν τους εργάτες ορυχείων «οσάκις ούτοι, συνεπεία δυστυχήματος, καθίστανται ανίκανοι προς εργασίαν πέραν των 4 ημερών», Ζολώτας 1926: 84).

Το 1909 εξαιρούνται από τις κατασχέσεις λόγω χρεών οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι. Το 1909 νομοθετείται επίσης η υποχρεωτική αργία της Κυριακής (νόμος 3455, στη Γαλλία ο αντίστοιχος νόμος είχε ψηφιστεί το 1906), ενώ το 1910 νομιμοποιούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1914 γενικεύεται η υποχρεωτική ασφάλιση των εργαζομένων έναντι ατυχήματος, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύεται η σύσταση κοινών σωματείων της εργοδοσίας και των εργαζομένων και θεσμοθετούνται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Με τον νόμο 4029 του 1912 απαγορεύεται η εργασία των παιδιών κάτω των 12 χρονών και των γυναικών σε κατάσταση εγκυμοσύνης επί 4 βδομάδες πριν και 4 μετά τον τοκετό. Με τον ίδιο νόμο, το ανώτατο όριο εργάσιμων ωρών την ημέρα για τους ανηλίκους και τις γυναίκες καθορίζεται στις 10 ώρες. Με τον συμπληρωματικό νόμο περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων του 1922 ολοκληρώνεται η νομοθεσία που σχετίζεται με την ασφάλιση έναντι ατυχήματος και λόγω γήρατος. Ήδη από το 1911 (νόμος 3934) καθορίζονται οι κανόνες υγιεινής και λειτουργίας που πρέπει να τηρούν οι εργοδότες στα εργοστάσιά τους και ανατίθεται στην Επιθεώρηση Εργασίας να ελέγχει την τήρηση των κανόνων αυτών, καθώς και την τήρηση της νέας εργατικής νομοθεσίας γενικότερα. Για τους παραβάτες ορίζονται χρηματικά πρόστιμα και ποινές φυλάκισης μέχρι 3 μηνών.

Με άλλο νόμο, του 1912, ορίζεται ότι η πληρωμή των ημερομισθίων πρέπει να γίνεται σε εβδομαδιαία βάση και κατ' εξαίρεση σε δεκαπενθήμερη. Όταν το 1918 ιδρύεται η ΓΣΕΕ, στη δύναμή της εντάσσονται 214 εργατικές ενώσεις με 65 χιλιάδες μέλη. Για την ίδια εποχή υπολογίζεται πάντως ότι υπήρχαν στην Ελλάδα 366 εργατικές ενώσεις με 79 χιλιάδες μέλη

(Ζολώτας 1926: 89. Η εκτίμηση βασίζεται στο Γ.Α. Γεωργιάδης *Η πάλη των τάξεων* Αθήνα 1921, <http://62.103.28.111/niarhossim/rec.asp?id=33529>).

Τέλος, την περίοδο αυτή αρχίζει η σταδιακή μείωση του ωραρίου εργασίας. Το 1914 σε 8 βιομηχανικούς κλάδους η εργάσιμη μέρα είναι 12 ώρες, σε 3 κυμαίνεται από 10-12 ώρες, σε 4 είναι 10 ώρες, ενώ τέλος σε 2 κυμαίνεται από 8 έως 10 ώρες και μόνο σε ένα βιομηχανικό κλάδο (επιπλοποιία) είναι 8 ώρες. Το 1919 η Ελλάδα υπογράφει το Σύμφωνο της Ουάσιγκτον, το οποίο, πέρα από τα ζητήματα που αναφέρονταν στην ασφάλιση, τη συνταξιοδότηση, την αρωγή των ανέργων κ.λπ., υποχρέωνε τις συμβαλλόμενες χώρες να εφαρμόσουν το οκτάωρο σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Στην Ελλάδα παραχωρήθηκε η δυνατότητα να εφαρμόσει σταδιακά το οκτάωρο μέχρι την 1η Ιουλίου 1924. Η Βουλή επικύρωσε το 1920 το Σύμφωνο της Ουάσιγκτον και τον ίδιο χρόνο ψήφισε τους νόμους 2111 και 2112, με βάση τους οποίους απαγορευόταν (με προβλεπόμενη ποινή φυλάκισης μέχρι ένα χρόνο) τόσο η παρεμπόδιση όσων (απεργοσπαστών) εργατών επιθυμούν να δουλέψουν κατά τη διάρκεια μιας απεργίας, όσο και το Lock-Out. Παρά την επικύρωση του Συμφώνου της Ουάσιγκτον, η οκτάωρη εργασία δεν θα γενικευτεί στην Ελλάδα παρά μόνο στη δεκαετία του 1930. Το 1920 είχε πάντως κυριαρχήσει η δεκάωρη απασχόληση και ήταν ήδη εμφανής η τάση γενίκευσης του οκταώρου: Τρεις μόνο κλάδοι εφαρμόζαν το 1920 ωράρια από δέκα έως δώδεκα ώρες εργασίας. Από τους υπόλοιπους, πέντε κλάδοι εφαρμόζαν το δεκάωρο, οκτώ το οκτάωρο, ενώ σε τρεις κλάδους η εργάσιμη μέρα κυμαινόταν από 8 έως 10 ώρες εργασίας (Καλιτσουνάκης 1934: 400-401, Ζολώτας 1926: 63-91).

Εδώ πρέπει βεβαίως να σημειώσουμε, ότι όπως στην περίπτωση του ωραρίου έτσι και σχετικά με τα άλλα μέτρα της εργατικής νομοθεσίας, η ψήφισή τους από τη Βουλή δεν σήμαινε την άμεση γενίκευσή τους, αλλά εγκαινίαζε απλώς τη φάση της σταδιακής εφαρμογής τους. Ανάλογη ήταν άλλωστε και η εξέλιξη στις άλλες καπιταλιστικές χώρες. (Βλ. αναλυτικά Kuczynski 1965). Επιπλέον, τα μέτρα αυτά, αν και προφανώς συνεπάγονται τη βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης, κατά κανένα τρόπο δεν εξαλείφουν αυτομάτως την αθλιότητα των συνθηκών διαβίωσης μεγάλων μερίδων των εργατών της εποχής. Από έρευνα της Επιθεώρησης Εργασίας το 1920, σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των εργατών στην Αθήνα και τον Πειραιά, συνάγεται ότι «κατά μέσον όρον εστεγάζοντο εις εν δωμάτιον 4-5 άτομα» (Ζολώτας 1926: 87).

Τα μέτρα της ανορθωτικής κίνησης εγκαινιάζουν πάντως χωρίς αμφιβολία μια νέα φάση στην οργάνωση των εργασιακών σχέσεων: Σηματοδοτούν τη διαδικασία μετάβασης στον καπιταλισμό που στηρίζει τη δυναμική του περισσότερο στην τεχνολογική εξέλιξη και την

αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και λιγότερο στη συμπίεση των μισθών: τον *καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας*, όπως τον ονόμασε ο Μαρξ. Υιοθετούνται δηλαδή τα μέτρα αυτά σε μια συγκεκριμένη φάση της ανάπτυξης των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας, με έναν και μόνο στόχο: τη σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως παρατηρεί και ο Ξενοφών Ζολώτας, «η νομοθεσία αυτή ήλθεν ακριβώς εις την κατάλληλον εποχήν» (Ζολώτας 1926: 86) και διευκρινίζει:

«Η εργατική νομοθεσία είναι απαραίτητος διότι προλαμβάνει τας υπερβολάς των εργοδοτών απέναντι των εργατών εις διαφόρους βιομηχανικούς κλάδους, αίτινες μη περιοριζόμεναι δύνανται να επιφέρωσι καταθλιπτικήν εκμετάλλευσιν της ανθρωπίνης εργασίας. Τούτο δε διότι η συντήρησις της εργατικής δυνάμεως και η προαγωγή αυτής είναι μία εκ των κυρίων βάσεων της βιομηχανίας και της ευημερίας μιας χώρας και αξίζει δικαίως αμέριστον την προσοχήν του κράτους. Η εργατική νομοθεσία όθεν και ειδικώς η προστατευτική νομοθεσία σκοπόν έχει να εμποδίση την υπερβολικήν εκμετάλλευσιν της εργασίας και να επιτύχη την διατήρησιν της εργατικής ζωτικότητας και την προαγωγήν της εργατικής αποδόσεως» (Ζολώτας 1926: 83.)

Ορισμένοι συγγραφείς, όπως π.χ. ο Κορδάτος (1974), θεωρούν ότι ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» αποτελούσε ουσιαστικά εκτελεστικό όργανο των αποφάσεων και των συμφερόντων της κυρίαρχης αστικής τάξης. Άλλοι συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Σβορώνος (1976) θεωρούν το κίνημα του 1909 ως την πολιτική επικύρωση της νίκης της αστικής τάξης, νίκης που είχε σταδιακά υλοποιηθεί μέσα από την οικονομική ανάπτυξη και τις φιλελεύθερες συνταγματικές κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου. Εντούτοις, η μεταρρυθμιστική κίνηση που διαδέχθηκε τη στρατιωτική εξέγερση δεν αποτέλεσε κατά κανένα απολύτως τρόπο ένα άμεσο προϊόν εκείνης της εξέγερσης (ή έστω την ολοκλήρωσή της). Εντελώς αντίθετα, προέκυψε από τη ριζική αναδιάρθρωση της πολιτικής σκηνής και την άμεση παρέμβαση των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο (ακόμα και στο επίπεδο των κοινοβουλευτικών διαδικασιών), που έφερε στην επιφάνεια μια αντίστοιχη, μέχρι τότε υπόγεια, κοινωνική δυναμική. Οι διαδικασίες αυτές πυροδοτήθηκαν βέβαια από την πρωτοβουλία των στρατιωτικών, δεν είχαν όμως προδιαγραφεί από αυτούς (δεν θα μπορούσαν άλλωστε), ούτε στη συνέχεια καθοδηγήθηκαν από αυτούς. Οι αξιωματικοί και το κίνημά τους απλώς ξεπεράστηκαν και παραμερίστηκαν από τη δυναμική των πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών που ήρθαν στην επιφάνεια.

Είναι εδώ χαρακτηριστικό ότι ένας συντηρητικός πολιτικός, ο Σπύρος Μαρκεζίνης, είναι σε θέση να αντιληφθεί αφενός ότι το 1909 δεν μετασχηματίστηκε ο χαρακτήρας της

κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας, η οποία ήταν ήδη αστική-καπιταλιστική (και έτσι αντικρούει τον ισχυρισμό ότι επρόκειτο για «αστική επανάσταση», Μαρκεζίνης 1966: 72), και αφετέρου ότι αυτό που κυρίως μετασχηματίστηκε ήταν οι κοινωνικοί-ταξικοί συσχετισμοί δύναμης. Θεωρεί έτσι το 1909 και τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Βενιζέλου αποτέλεσμα της (εντός του καπιταλιστικού καθεστώτος) «ανόδου των λαϊκών τάξεων» (Μαρκεζίνης 1966: 101).

Την αντίληψη αυτή, και μάλιστα στη σωστή της διάσταση, εξέφραζαν όμως και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές των γεγονότων, με πρώτο τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Μιλώντας στη Βουλή το 1911 ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι «η δύναμις του αστικού καθεστώτος» είναι να αντιλαμβάνεται

«τον κίνδυνον, ο οποίος επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον του οποίου ένα μέσον έχει να προλαμβάνει τας εκρήξεις δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων αξιώσεων των εργατών των αποκλήρων της κοινωνίας».

Και συνέχιζε:

«Δεν θέλω το καθεστώς τούτο ακινητούν. Δεν το θέλω υπό την παλαιάν αυτού διαρρυθμισιν, όπως σωρευθεί αιφνιδίως εις ερείπια, αλλά [...] ακολουθούν την πρόοδον» (Τα αποσπάσματα παρατίθενται από τον Δερτιλή 1985: 215 και 221).

Μετά το 1909 έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με μια αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών και των κοινωνικών θεσμών στην κατεύθυνση της οικοδόμησης του θεσμικού και κοινωνικού πλαισίου που αναφέραμε ως καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας. Οι κοινωνικές προϋποθέσεις αυτού του μετασχηματισμού δεν ήταν μόνο η οικονομική ανάπτυξη και η αντίστοιχη ενδυνάμωση των οικονομικών αγώνων και της θέσης της εργατικής τάξης, αλλά μια εξέλιξη στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, στο πλαίσιο της οποίας καθοριστικό ρόλο επίσης έπαιξαν πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες (όπως η κρίση του εθνικού ζητήματος ή η σταθεροποίηση των φιλελεύθερων αντιπροσωπευτικών θεσμών). Μέσα από τη συνολική αυτή εξέλιξη και ως αποτέλεσμα της πρέπει να δούμε και τον μετασχηματισμό των κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών προς όφελος των λαϊκών τάξεων, μετασχηματισμό που αποτέλεσε και την κατ' εξοχήν προϋπόθεση για τη μεταρρύθμιση των δομών και μηχανισμών της εξουσίας.

Ο βασικός άξονας αυτής της μεταρρύθμισης και ταυτόχρονα το βασικό μέσο για το ξεπέρασμα της κρίσης της προηγούμενης περιόδου ήταν η δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου κοινωνικής πολιτικής στο οποίο εντάσσεται πλέον και ο εργατικός συνδικαλισμός, κατά το πρότυπο των καπιταλιστικών χωρών της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης. Ή, στη γλώσσα της αστικής ιδεολογίας, η θεσμοθέτηση του «κράτους δικαίου».

Το νέο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο είχε σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και στο επίπεδο της εθνικής πολιτικής και του «εθνικού ζητήματος».

2.3. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Ένας από τους βασικούς στόχους της ανορθωτικής κίνησης από το 1909 και μετά ήταν η αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού. Η αναδιοργάνωση αυτή συνέπεσε με ένα ριζικό μετασχηματισμό της διεθνούς συγκυρίας και των διεθνών συσχετισμών δύναμης.

Στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οξύνονται οι πολιτικοί ανταγωνισμοί ως αποτέλεσμα κυρίως των αλλαγών που επιφέρει το κίνημα των Νεοτούρκων. Ο ανερχόμενος τουρκικός εθνικισμός επιχειρεί να υπονομεύσει την ηγεμονική οικονομική και πολιτική θέση των μη μωαμεθανικών (άρα και μη δυνητικά τουρκικών) πληθυσμών. Οι διώξεις στρέφονται κατά κύριο λόγο ενάντια στους πληθυσμούς που είχαν ήδη οικοδομήσει μια δική τους (μη τουρκική) εθνική συνείδηση: τους Έλληνες και τους Αρμενίους (θυμίζουμε ότι λίγα χρόνια αργότερα, το 1915, ξεκίνησε η εξόντωση των Αρμενίων της Αυτοκρατορίας). Αξίζει να θυμηθούμε εδώ ότι στα χέρια των πληθυσμών αυτών βρίσκονταν συγκεντρωμένες όλες σχεδόν εκείνες οι οικονομικές λειτουργίες που συνδέονταν με τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Όχι μονάχα οι καπιταλιστές και οι εμπορευόμενοι, αλλά ακόμα και οι εργάτες ήταν στη μεγάλη τους πλειοψηφία ξένοι.

Το 60% των εργατών της βιομηχανίας της Αυτοκρατορίας ήταν Έλληνες, το 15% Αρμένιοι και το 10% Εβραίοι. (Charles Issawi 1980, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, παρατίθεται στο Βερέμης 1986: 42). Η όξυνση των εθνικών ανταγωνισμών και οι διώξεις του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδηγούν βέβαια και σε μια αντίστοιχη όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Την ίδια εποχή μετασχηματίζονται γρήγορα και οι συσχετισμοί ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Η ενίσχυση της Γερμανίας οδηγεί στην προσέγγιση των τριών Δυνάμεων, Βρετανίας Γαλλίας και Ρωσίας, η οποία συγκεκριμενοποιείται τελικά με τη δημιουργία της *Entente*. Η προσέγγιση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Γερμανία και ο πόλεμος Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-Ιταλίας για την κυριαρχία στη Λιβύη το 1911 έχει

τελικά ως αποτέλεσμα τη στροφή της πολιτικής της Βρετανίας και των δυτικών συμμάχων της προς μια στάση ευνοϊκής ανοχής απέναντι στη στρατηγική των βαλκανικών κρατών (και της Ρωσίας) για διαμελισμό των ευρωπαϊκών οθωμανικών εδαφών.

Μετά από μια ελληνοσερβική, μια σερβοβουλγαρική και μια ελληνοβουλγαρική συνθήκη, οι τρεις βαλκανικές χώρες αποφασίζουν να αναλάβουν από κοινού στρατιωτική δράση ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να καθορίσουν μετά το τέλος του πολέμου και με βάση τις στρατιωτικές επιτυχίες που θα είχε η κάθε χώρα τα τελικά σύνορα ανάμεσά τους. Στις συνθήκες ανάμεσα στις τρεις βαλκανικές χώρες έμεινε, δηλαδή, ανοικτό το *μακεδονικό ζήτημα*, το οποίο αποτελούσε και το αντικείμενο του ελληνοβουλγαρικού αλλά και του σερβοβουλγαρικού ανταγωνισμού, καθώς η Βουλγαρία επιδίωκε να προσαρτήσει το μεγαλύτερο μέρος της γεωγραφικής περιοχής της Μακεδονίας.

Κατά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο (Οκτώβριος 1912 - Μάρτιος 1913) οι στρατοί των βαλκανικών κρατών κατανικούν τους Οθωμανούς σε όλα τα μέτωπα και μετατοπίζουν τα τουρκικά σύνορα στην Ευρώπη μέχρι τον Έβρο.⁴

Λίγο μετά ξεσπάει όμως ο δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος, με επίδικο αντικείμενο τον τελικό διαμοιρασμό των εδαφών που κατακτήθηκαν. Η Ελλάδα συνασπίζεται τώρα με τη Σερβία ενάντια στη Βουλγαρία. Οι Βούλγαροι ηττώνται, και στην Ελλάδα περιέρχονται (μαζί με την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου), η Ήπειρος (εκτός από το βόρειο τμήμα της), με τα Ιωάννινα, καθώς και η νότια και κεντρική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη. Η Δυτική Θράκη, από τα ελληνικά σύνορα μέχρι τον Έβρο προσαρτάται στη Βουλγαρία, ενώ η βόρεια Μακεδονία διαμοιράζεται ανάμεσα στη Σερβία και τη Βουλγαρία. Η λεγόμενη «βόρεια Ήπειρος», την οποία διεκδικούσε η Ελλάδα, ενσωματώνεται στην Αλβανία που συγκροτείται το 1913 ως ανεξάρτητο κράτος, ενώ τα Δωδεκάνησα προσαρτώνται στην Ιταλία. Από τα

⁴ Ενώ διεξάγεται ακόμα ο 1^{ος} Βαλκανικός πόλεμος συνέρχεται στη Βασιλεία της Ελβετίας το 12^ο Συνέδριο της Β' Διεθνούς. Εκεί, διαπιστώνεται η πλήρης εναντίωση στον πόλεμο των σοσιαλιστικών κομμάτων και εργατικών οργανώσεων όλων των χωρών και ζητείται από τους σοσιαλιστές να συνεχίσουν την αντιπολεμική δράση τους. Απευθύνεται ιδιαίτερα στους σοσιαλιστές των Βαλκανίων: «Οι σοσιαλιστές των Βαλκανίων ύψωσαν με ηρωικό θάρρος τις διεκδικήσεις τους για μια δημοκρατική ομοσπονδία. Το συνέδριο συνιστά σ' αυτούς να επιμείνουν στην αξιοθαύμαστη στάση τους. Πιστεύει πως η σοσιαλιστική δημοκρατία των Βαλκανίων θα χρησιμοποιήσει, μετά τον πόλεμο, το παν για να αποτρέψει ώστε τ' αποτελέσματα, που επιτεύχθηκαν με τόσο τρομακτικές θυσίες, να τα σφετεριστούν οι δυναστείες, ο μιλιταρισμός και η άπληστη για εξάπλωση βαλκανική κεφαλαιοκρατία. Το συνέδριο ζητεί ιδιαίτερα από τους σοσιαλιστές των Βαλκανίων ν' αντισταθούν εντονότατα όχι μόνο ενάντια στο ξαναζωντανέμα της εχθρότητας μεταξύ Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας και Ελλάδας, αλλά και ενάντια σε κάθε καταπίεση των βαλκανικών λαών, που βρίσκονται τη στιγμή αυτή στο άλλο στρατόπεδο, δηλαδή των Τούρκων και των Αλβανών» (παρατίθεται στο Ζιούτος 2009: 133-34).

νησιά του Αιγαίου παρέμειναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η Ίμβρος, η Τένεδος και το Καστελόριζο.

3. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο «εθνικός διχασμός» ως άρνηση της Μεγάλης Ιδέας και η μικρασιατική εκστρατεία (1914-1922)

Με τους βαλκανικούς πολέμους η ελληνική επικράτεια διπλασιάστηκε. Ταυτόχρονα αυξήθηκε η συνοχή του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος, καθώς το κύρος της εξουσίας και η συναίνεση προς τον βασιλιά και την κυβέρνηση Βενιζέλου έφθασαν στο απόγειό τους. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησε και η οικονομική ανάπτυξη και σταθεροποίηση που πραγματοποιείται καθ' όλη τη δεκαετία του 1910.

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (28.7. έως 3.8.1914) έθεσε όμως σε κίνηση μια σειρά πολιτικές διαδικασίες και αντιπαραθέσεις που οδήγησαν τελικά, περίπου ένα χρόνο αργότερα, στον περίφημο «εθνικό διχασμό», ο οποίος και κορυφώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1916 με τη δημιουργία της (δεύτερης στη χώρα) «προσωρινής κυβέρνησης» στη Θεσσαλονίκη.

Λίγες μόλις βδομάδες μετά την έκρηξη του πολέμου (30 Αυγούστου 1914) η ελληνική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο αποφασίζει να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente, ελπίζοντας ότι θα κατορθώσει έτσι να επεκτείνει τα σύνορά της προς Ανατολάς, σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επειδή όμως η Οθωμανική Αυτοκρατορία τηρούσε ακόμα ουδέτερη στάση απέναντι στους δυο εμπόλεμους συνασπισμούς, οι δυτικές Δυνάμεις απορρίπτουν την ελληνική προσφορά:

«Και η μεν Αγγλία απέρριψε την προσφοράν ένεκα των προαναφερθέντων φόβων αυτής (ότι η στρατιωτική δύναμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα μετέβαλλε τους συσχετισμούς δύναμης υπέρ των κεντρικών δυνάμεων, Γ.Μ.), η Γαλλία επεφυλάχθη να επωφεληθή αυτήν εν περιπτώσει ανάγκης, υπονοούσα την περίπτωση της εισόδου της Τουρκίας εις τον πόλεμον παρά το πλευρόν των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, η δε Ρωσία απεδέχθη ευχαριστούσα, αλλά μόνον υπό την προϋπόθεσιν ότι η ελληνική βοήθεια θα παρείχετο εις την Σερβίαν» (Δασκαλάκις 1934: 595.)

Τον Οκτώβριο του 1914 η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων. Η Ελλάδα προτείνει και πάλι τη στρατιωτική της βοήθεια προς την Entente, αλλά συναντάει αυτή τη φορά την άρνηση της Ρωσίας, λόγω των επί της Κωνσταντινουπόλεως βλέψεών της (Δασκαλάκις 1934: 595).

Η Ρωσία που προσέβλεπε, ακριβώς όπως και η Ελλάδα, στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θεωρούσε ότι η νέα βαλκανική δύναμη, η Ελλάδα, μπορούσε

να μπει φραγμός στα σχέδιά της, κυρίως σε ό,τι αφορά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.⁵ Ο Βενιζέλος ξεκίνησε τότε διαπραγματεύσεις με τη Βρετανία για τους όρους υπό τους οποίους η Ελλάδα θα έμπαινε στον πόλεμο και για τις εγγυήσεις και τα ανταλλάγματα που θα της δίνονταν από τους δυτικούς συμμάχους.

«Την 11/24 Ιανουαρίου 1915 η αγγλική κυβέρνηση προτείνει επισήμως εις την Ελλάδα να εξέλθῃ της ουδετερότητος βοηθούσα την Σερβίαν. Αυτήν την φοράν δεν προσφερόμεθα πλέον ημεῖς, παρακαλούμεθα. Ἡ πρότασις περιέχει και υπόσχεσιν σπουδαίων εδαφικῶν παραχωρήσεων εν Μικρασία. Ο Βενιζέλος συντάσσει αυθημερόν το πρώτον των τριῶν υπομνημάτων του προς τον βασιλέα, προτείνων, ἵνα εξασφαλισθῇ ἡ σύμπραξις της Βουλγαρίας, παραχώρησιν εις αὐτήν της Καβάλας» (Παπαδάκις 1934: 605.)

Τις αμέσως επόμενες μέρες γίνεται, όμως, γνωστό ότι η Βουλγαρία είναι αποφασισμένη να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων. «Ἡτόνησεν εκ τούτου το ὅλον σχέδιον των εις την Βουλγαρίαν παραχωρήσεων» (Παπαδάκις 1934: 605). Παράλληλα, ναυάγησε και η προοπτική της εκστρατείας του ελληνικού στρατού στο σερβοαυστριακό μέτωπο, για να μη μείνουν αφύλακτα τα σύνορα με τη Βουλγαρία.

Τον Φεβρουάριο του 1915 οι σύμμαχοι της Entente αποφασίζουν την κατάληψη των Δαρδανελίων από τη θάλασσα και ζητούν και πάλι τη συνδρομή της Ελλάδας, προσφέροντάς της ως άμεσο αντάλλαγμα την Κύπρο, που βρισκόταν ως γνωστόν υπό βρετανική κυριαρχία.

Το ελληνικό Γενικό Επιτελείο διατύπωσε όμως την άποψη ότι τα Δαρδανέλια δεν ήταν δυνατόν να καταληφθούν από τη θάλασσα και πρότεινε την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από την ξηρά. Ο βασιλιάς απορρίπτει κατόπιν αυτού την πρόταση της Entente και η κυβέρνηση του Βενιζέλου παραιτείται (25 Φεβρουαρίου 1915). Πέρα από την εκτίμηση του Γενικού Επιτελείου, για την απόφαση αυτή βάρυνε ο ανταγωνισμός των ελληνικών με τις ρωσικές βλέψεις σχετικά με τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο ανακοινωθέν που εξέδωσε η κυβέρνηση υπό τον Δ. Γούναρη, που ανέλαβε μετά την παραίτηση του Βενιζέλου, αναφέρεται ότι:

«Ο Ε. Βενιζέλος δια της υπερβολικής του αισιοδοξίας, στηριζομένης εις προηγουμένας επιτυχίας του, προσπαθεί να εκβιάσει την πορείαν της ιστορίας, μη λαμβάνων υπ' όψιν τας

⁵ Μεταξύ άλλων, η Ρωσία πρόβαλλε ως επιχείρημα για τη διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης το ότι η Ζωή-Σοφία Παλαιολογίνα, ανιψιά του τελευταίου βυζαντινού Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου, υπήρξε σύζυγος του τσάρου Ιβάν Γ΄ μέγα Πρίγκηπα πασών των Ρωσιών και γιαγιά του «Ιβάν του Τρομερού», 1^{ου} τσάρου της Ρωσίας.

εξαιρετικά του Παγκοσμίου πολέμου δυσχερείας και αδιαφορών απέναντι των Ρώσων» (σε Μηλιός 2000: 392).

Άλλωστε το βασικό αίτημα της κυβέρνησης Γούναρη στις διαπραγματεύσεις της με την Entente ήταν να τεθεί, σε περίπτωση νίκης, η περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης υπό διεθνή έλεγχο, να αποτραπεί δηλαδή η προοπτική κατάληψής της από τους Ρώσους. Ο Γούναρης δεν κατέχει βέβαια την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και έτσι προκηρύσσονται εκλογές τις οποίες και πάλι κερδίζει ο Βενιζέλος με μεγάλη πλειοψηφία (31/5/1915).

Ο Βενιζέλος σχηματίζει τη νέα του κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1915. Εν τω μεταξύ οι στρατιωτικές δυνάμεις της Σερβίας καταρρέουν, τα γερμανοαυστριακά στρατεύματα εισβάλλουν στη Σερβία, ενώ στις 14-10-1915 μπαίνει και επίσημα η Βουλγαρία στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων. Η Σερβία καταλαμβάνεται ολόκληρη τον Οκτώβριο του 1915, ενώ μέχρι το τέλος του χρόνου έχει καταληφθεί το Μοντενέγκρο. Οι κεντρικές Δυνάμεις μοιάζουν να κερδίζουν τον πόλεμο στα Βαλκάνια. Ήδη όμως από τον Σεπτέμβριο του 1915, ενώ εξελισσόταν η γερμανοαυστριακή επίθεση στη Σερβία και πριν η Βουλγαρία προσχωρήσει στο στρατόπεδο των κεντρικών Δυνάμεων, η κυβέρνηση του Βενιζέλου επιχειρεί εκ νέου να πείσει τον βασιλιά να αποδεχθεί τη συμμετοχή στον πόλεμο και όταν αποτυγχάνει παραιτείται για δεύτερο φορά (24 Σεπτεμβρίου 1915).

Παρά την ελληνική ουδετερότητα τον Νοέμβριο του 1915 αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη στρατεύματα της Entente για να αναχαιτίσουν τη γερμανοβουλγαρική προέλαση στα Βαλκάνια. Εν τω μεταξύ η Βουλγαρία όχι μόνο προσαρτά τη σερβική Μακεδονία αλλά και εξασφαλίζει τη συγκατάθεση των Κεντρικών Δυνάμεων, ότι σε περίπτωση εισόδου στον πόλεμο της Ελλάδας ή της Ρουμανίας στο πλευρό της Entente θα της δοθούν η ελληνική Μακεδονία και αντίστοιχα η ρουμανική περιοχή Ντομπρούντσα. Από την άλλη η Ρωσία εξασφαλίζει τη συγκατάθεση των δυτικών συμμάχων της για την κατάληψη από τη μεριά της της Κωνσταντινούπολης (DTV Atlas τ. 2: 123).

Η μοναρχική παράταξη πείθεται από τις εξελίξεις ότι μόνο η συνέχιση της ουδετερότητας μπορεί να εξασφαλίσει στην Ελλάδα τα σύνορά της του 1913 και για τον σκοπό αυτό επιδιώκει διαπραγματεύσεις και με τους δυο εμπολέμους. Όμως, καθώς οξύνεται η πολεμική σύγκρουση, τα γεγονότα αποκτούν τη δική τους λογική:

Την 1η Ιανουαρίου 1916 καταλαμβάνεται από τους συμμάχους η Κέρκυρα, για να διευκολυνθεί η υποχώρηση του σερβικού στρατού μέσω Αλβανίας.⁶ Στις 13 Μαΐου 1916 οι

⁶ Επίσης οι δυνάμεις της Entente κατέλαβαν τη Λήμνο, τη Μήλο, και τα λιμάνια του Αργοστολίου, της Σούδας και της Ζακύνθου.

Βούλγαροι καταλαμβάνουν το οχυρό Ρούπελ κατά μήκος των ελληνοβουλγαρικών συνόρων. Οι σύμμαχοι της Entente πιέζουν την ελληνική κυβέρνηση να λύσει το ζήτημα της συνέχισης της ουδετερότητας ή της εξόδου στον πόλεμο με εκλογές. Στις 13 Αυγούστου (την ημέρα που η Ρουμανία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente) τα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα συνεχίζουν την προέλασή τους στην Α. Μακεδονία και σε ελάχιστο χρόνο καταλαμβάνουν ολόκληρη την περιοχή με την Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες.⁷

Η συνέχιση της ουδετερότητας είναι πλέον για την Ελλάδα εντελώς αδιέξοδη. Μια νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων θα είχε χωρίς αμφιβολία ως συνέπεια τον περιορισμό της ελληνικής επικράτειας προς όφελος τουλάχιστον της Βουλγαρίας (αλλά ίσως και της Τουρκίας, που δεν είχε παραιτηθεί από τις αξιώσεις της στα νησιά του Αιγαίου), ενώ αντίστοιχα μια νίκη της Entente θα συνεπαγόταν πιθανότατα μια αντίστοιχη σερβική επέκταση σε βάρος της Ελλάδας. Ενώ εντούτοις η μοναρχική παράταξη, που βρίσκεται στην κυβέρνηση, παρατείνει την ελληνική ουδετερότητα, ξεσπάει στις 18 Αυγούστου 1916 το στρατιωτικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, στο οποίο προσχωρούν και αξιωματικοί του στρατού της Καβάλας, ο οποίος είχε διαλυθεί μετά τη γερμανοβουλγαρική προέλαση. Ο Βενιζέλος προσχωρεί στο κίνημα της Θεσσαλονίκης και τον Σεπτέμβριο του 1916 σχηματίζεται εκεί η προσωρινή κυβέρνηση (Κίνημα Εθνικής Αμύνης: Ελευθέριος Βενιζέλος, ναύαρχος Παύλος Κουνουριώτης, στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής), που κηρύσσει τον πόλεμο στη Βουλγαρία και στις κεντρικές Δυνάμεις.

Η Ελλάδα διχάζεται σε δύο κυβερνήσεις και δύο κρατικές εξουσίες. Κάθε μια στηρίζεται πάλι σε ένα πλατύ λαϊκό κίνημα συμπαράστασης, που καθιστά τον χωρίς σύγκρουση συμβιβασμό αδύνατο. Ο εθνικός διχασμός βρίσκεται στο πιο κρίσιμο σημείο του.

Ογκώδεις διαδηλώσεις στην Αθήνα και αντίστοιχες μαζικές εκδηλώσεις των επιστράτων καταδικάζουν τον πόλεμο και τη στρατηγική του Βενιζέλου και συντάσσονται έτσι πίσω από τις σημαίες της βασιλικής παράταξης. Την ίδια στάση υιοθετούν και όλες οι σοσιαλιστικές οργανώσεις της εποχής. *Η παλιά Ελλάδα στην πλειοψηφία της τάσσεται με την κυβέρνηση των Αθηνών* (κυβερνήσεις Νικολάου Καλογερόπουλου, Σπυρίδωνα Λάμπρου και Αλεξάνδρου Ζαΐμη). Μια αντίστοιχη μαζική υποστήριξη υπέρ του Βενιζέλου εκδηλώνεται στη Θεσσαλονίκη.

⁷ Περίπου 7.000 Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες, για να μην αιχμαλωτιστούν από τους Βουλγάρους, παραδίδονται στις γερμανικές δυνάμεις και μεταφέρονται στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας (Σιλεσία), όπου και εγκαθίστανται. Βλ. Αλεξάτος, 2015. Επίσης, <https://clioturbata.com/απόψεις/γεράσιμος-αλεξάτος-οι-έλληνες-του-γκα/>

Ο στόλος της Entente αποκλείει τα λιμάνια της παλιάς Ελλάδας και αποβιβάζεται στον Πειραιά το Νοέμβριο του 1916. Η κυβέρνηση της Αθήνας επιχειρεί να έρθει σε ένα συμβιβασμό με την Entente και να παραδώσει ειρηνικά την εξουσία στον Βενιζέλο. Η παρέμβαση όμως των αντιβενιζελικών μαζών και των επιστράτων υπήρξε τόσο βίαιη («εφονεύθησαν 35 άνδρες των συμμάχων και ετραυματίστηκαν 80, φονευθέντων και 40 περίπου Ελλήνων» - 18 και 19.11.1916, Δασκαλάκης 1934: 596), που η προοπτική αυτή ακυρώνεται. Τελικά η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης θα επικρατήσει, με τη βοήθεια των συμμάχων, πάνω στην κυβέρνηση των Αθηνών και η νίκη της αυτή θα επισημοποιηθεί με την έξωση του βασιλιά Κωνσταντίνου στις 29 Μαΐου 1917 και την ανάληψη της βασιλείας από τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Με την επικράτηση του Βενιζέλου σε ολόκληρη τη χώρα, η Ελλάδα κηρύσσει, ως ενιαίο κράτος πλέον, τον πόλεμο στις κεντρικές Δυνάμεις και τους συμμάχους τους (27-6-1917).

Με την ήττα της μοναρχικής παράταξης παίρνει τέλος και ο εθνικός διχασμός της διάσπασης της πολιτικής και κρατικής εξουσίας. Θα παραμείνει όμως ως διάσπαση της πολιτικής σκηνής, αλλά και του προσωπικού των κρατικών μηχανισμών και θεσμών, σε μια βενιζελική και μια αντιβενιζελική-μοναρχική παράταξη. Μάλιστα, η ταύτιση όχι απλώς του Κωνσταντίνου αλλά του θρόνου ως θεσμού με την ηγεσία της αντιβενιζελικής παράταξης, θα στερήσει και από τον μετέπειτα βασιλιά τη δυνατότητα να ασκήσει τον ρόλο τους ως (υπερκομματικός) αρχηγός του κράτους. Ο βασιλιάς μέσα από τον εθνικό διχασμό έγινε κομματάρχης, η λειτουργία του ως υπερκομματικού ρυθμιστή του πολιτεύματος σχεδόν εκμηδενίστηκε. Άνοιξε έτσι ο δρόμος για τη μετατροπή του πολιτεύματος από βασιλευόμενη σε Προεδρευόμενη Δημοκρατία. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας το 1924 έχει τις ρίζες σ' αυτόν ακριβώς τον μετασχηματισμό του πολιτικού ρόλου του θρόνου, μετασχηματισμό που προέκυψε από τον «εθνικό διχασμό».

Με τις Συνθήκες που ακολούθησαν τη νίκη της Entente στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως με τη Συνθήκη των Σεβρών (1920, με την Οθωμανική Αυτοκρατορία), η Ελλάδα επέκτεινε την επικράτειά της στη Βόρειο Ήπειρο σε βάρος της Αλβανίας, στη Δυτική Θράκη σε βάρος της Βουλγαρίας και στην Α. Θράκη και στην περιοχή της Σμύρνης στη Μικρά Ασία σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την ίδια συνθήκη η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώρισε την ελληνική κυριαρχία στα νησιά του Αιγαίου, την ιταλική κυριαρχία στα Δωδεκάνησα και τις ακτές της Αττάλειας, τη γαλλική κυριαρχία στη Συρία και την Κιλικία, καθώς και την προσάρτηση από τη Βρετανία του Ιράκ, της Παλαιστίνης και της Κύπρου. Με την ίδια συνθήκη η περιοχή της Κωνσταντινούπολης και τα στενά τέθηκαν

υπό διεθνή έλεγχο, η Αρμενία ανακηρύχθηκε ανεξάρτητο κράτος και το Κουρδιστάν αυτόνομη επαρχία. Ο διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν γεγονός.

Η έκρηξη όμως της εθνικής τουρκικής επανάστασης υπό τον Μουσταφά Κεμάλ θα έχει ως συνέπεια τη συνέχιση του ελληνοτουρκικού πολέμου μέχρι το 1922, οπότε και συντρίβεται ο ελληνικός στρατός εισβολής στον ποταμό Σαγκάριο της Ανατολίας. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923, η Ελλάδα χάνει και πάλι την περιοχή της Σμύρνης και την Α. Θράκη, μαζί με την Ίμβρο και την Τένεδο, προς όφελος της Τουρκίας. Χάνει επίσης και τη Β. Ήπειρο προς όφελος της Αλβανίας ως αποτέλεσμα κατά κύριο λόγο του ελληνοϊταλικού ανταγωνισμού, που σοβεί από την εποχή της Συνθήκης των Σεβρών.

4. «Αγγλόφιλη» εναντίον «γερμανόφιλης» αστικής μερίδας;

Καταφύγαμε σε μια μάλλον λεπτομερειακή περιγραφή των γεγονότων που σχετίζονται με τον εθνικό διχασμό κατά την περίοδο 1914-1917 γιατί πρόκειται για μια από τις περισσότερο παρεξηγημένες, δηλαδή παραποιημένες περιόδους της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Μια απλουστευτική προσέγγιση, που ανάγει τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις στην αντίθεση «εθνικών» και «ξένων» συμφερόντων (παρουσιάζοντας πάντα τα δεύτερα ως τα ισχυρότερα), θεωρεί την «εξάρτηση» των ελληνικών κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων από τις ξένες Δυνάμεις ως την κύρια αιτία ή έστω την κατ' εξοχήν προϋπόθεση του εθνικού διχασμού. Για να το πούμε κάπως απλουστευμένα, ο Βενιζέλος ήταν σύμφωνα με αυτή την άποψη εκπρόσωπος των βρετανικών συμφερόντων και της εξάρτησης από τις δυτικές Δυνάμεις, ενώ αντίθετα ο βασιλιάς πρακτόρευε τα συμφέροντα των κεντρικών Δυνάμεων.

Μια «αριστερή» παραλλαγή της αντίληψης αυτής θεωρεί τον «διχασμό» ως το αποτέλεσμα της διαίρεσης της άρχουσας αστικής τάξης σε δυο αλληλοσπαρασσόμενες μερίδες. Υποστηρίζει δηλαδή ότι οι δυο μερίδες προκύπτουν κυρίως από την εξάρτηση από το αγγλικό ή αντίστοιχα το γερμανικό κεφάλαιο. Ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς δεν ήταν λοιπόν άμεσοι εκπρόσωποι της Αγγλίας ή αντίστοιχα της Γερμανίας στην Ελλάδα (όπως αλληλοκατηγορούνταν αμοιβαία κατά τη διάρκεια του «διχασμού»), αλλά εκπροσωπούσαν την «αγγλόφιλη» ή αντίστοιχα τη «γερμανόφιλη» μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης. Σε μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή, η αντίληψη αυτή θα υποστηρίξει ότι η επεκτατική βενιζελική στρατηγική εξέφραζε περισσότερο τα συμφέροντα της βιομηχανικής και χρηματιστικής μερίδας του ελληνικού κεφαλαίου, ενώ από την άλλη η προοπτική του πασιφισμού ανταποκρινόταν περισσότερο στις θέσεις και προσδοκίες των κορυφών του κρατικού μηχανισμού και των κεφαλαιοκρατικών μερίδων που συνδέονταν με το κράτος.

Η αντίληψη αυτή που θεωρεί τα πολιτικά μορφώματα, τη δομή της πολιτικής σκηνής, αλλά και την πολιτική συγκυρία ως άμεση αντανάκλαση των οικονομικών μερίδων του κεφαλαίου και των συμφερόντων τους πρέπει να απορριφθεί: κυρίως γιατί υποτιμάει τις κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις και συγκρούσεις (την πάλη των τάξεων), και αποτυγχάνει να αντιληφθεί τον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο των κομμάτων και του αστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος, ως μηχανισμών εξουσίας. Ξεχνάει η αντίληψη αυτή ότι οι αστικές μερίδες και τα συμφέροντά τους δεν υφίστανται παρά μόνο σε συνάρτηση με τις κυριαρχούμενες τάξεις, δηλαδή ως τρόπος αναπαραγωγής και εμπέδωσης της κεφαλαιοκρατικής εξουσίας μέσα στην πάλη των τάξεων.

Τα αστικά πολιτικά κόμματα αποτελούν έτσι μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου, τους εκπροσώπους της κυρίαρχης τάξης. Ο πραγματικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης είναι το καπιταλιστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επί μέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: Την οργάνωση της λαϊκής αντιπροσώπευσης, την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την κοινοβουλευτικοποίηση των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο της αστικής-κρατικής στρατηγικής.

Το κοινοβουλευτικό φιλτράρισμα των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την αντιπροσώπευσή τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον, που παρίσταται με τη μορφή του εθνικού συμφέροντος. Παρά τον αστικό τους χαρακτήρα, τα αστικά πολιτικά κόμματα και πολιτικά προγράμματα δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους επειδή εκπροσωπούν διαφορετικά τμήματα ή μερίδες της αστικής τάξης, αλλά γιατί αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο αντιπροσώπευσης των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος. Έτσι άλλωστε μπορούν να οριστούν και τα συμφέροντα των επί μέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων: ως σχετικά διαφοροποιημένες εκδοχές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις.

Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν των λαϊκών τάξεων αποτελεί καθοριστικό στοιχείο που συχνά κρίνει όχι μόνο ποια αστική στρατηγική θα επικρατήσει, αλλά πολύ περισσότερο, πώς θα διαμορφωθεί τελικά και πώς θα διατυπωθεί η κάθε αστική στρατηγική.

Η οποιαδήποτε αστική στρατηγική δεν μπορεί επομένως να γίνει αντιληπτή και να αναλυθεί παρά σε συνάρτηση με τον ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης της κυριαρχίας πάνω στις

λαϊκές μάζες που προωθεί και συνεπάγεται. Έτσι, όσο και αν σε ορισμένες περιπτώσεις μια συγκεκριμένη αστική στρατηγική συνδέεται προνομιακά με τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας επί μέρους αστικής μερίδας (πράγμα που δεν συμβαίνει βέβαια σε κάθε περίπτωση), εντούτοις η στρατηγική αυτή σε κάθε περίπτωση αποτελεί ένα συγκεκριμένο τρόπο διατύπωσης και οργάνωσης του γενικού κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος.

Η θεωρία της εξάρτησης επιχειρεί να συσκοτίσει δυο πραγματικότητες τις οποίες μας κατέστησε ήδη σαφείς η λεπτομερειακή αναφορά στα γεγονότα της περιόδου 1914-17:

α) Ότι ο διχασμός προέκυψε ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης δυο *εθνικών στρατηγικών*. Παρ' ότι δηλαδή αλληλοαποκλείονταν, οι δυο πολιτικές στρατηγικές που διατυπώθηκαν (η βενιζελική και η αντιβενιζελική) στόχευαν στη διατήρηση ή και την επέκταση της ελληνικής εθνικής επικράτειας που έμοιαζε να απειλείται από την εξέλιξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

β) Ότι η όξυνση της σύγκρουσης ανάμεσα στις δυο στρατηγικές υπήρξε σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της πολιτικής παρουσίας και παρέμβασης των λαϊκών μαζών, που στήριζαν τόσο τη βενιζελική όσο και τη μοναρχική πτέρυγα. Χωρίς αμφιβολία η μοναρχική στρατηγική εξασφάλισε την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας των κινητοποιημένων λαϊκών μαζών της παλιάς Ελλάδας, που είχαν ήδη χύσει το αίμα τους στους πολέμους του 1912-13. Έτσι η υποστήριξη προς τη μοναρχική πολιτική στρατηγική προσέλαβε ένα ανοιχτά αντιπολεμικό περιεχόμενο και χαρακτήρα, δεν ταυτιζόταν δηλαδή κατ' ανάγκη με το γενικότερο πολιτικό πρόγραμμα ή την ιδεολογία του μοναρχισμού. *Ήταν τελικά αγώνας ενάντια στη Μεγάλη Ιδέα, ενάντια στην κυρίαρχη επεκτατική στρατηγική του ελληνικού ασιτισμού από την ίδρυση ακόμα του ελληνικού κράτους, στρατηγική που από το 1912 και μετά είχε αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα.* Με την έννοια αυτή έχει απόλυτο δίκιο ο μαρξιστής θεωρητικός Σεραφείμ Μάξιμος, μέχρι το 1927 μέλος του Πολιτικού Γραφείου και κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΚΚΕ, όταν γράφει:

«Η σύγκρουση δυο αστικών μερίδων εξελίχθηκε σε σύγκρουση τάξεων, κατά την οποία τα κοινωνικώς καταπιεζόμενα στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνος κατά του κεφαλαίου» (Μάξιμος 1975: 14).⁸

⁸ Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1928. Στην ανακοίνωση του Συνεδρίου των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού το 1924 διαβάζουμε: «Ηλθαν οι πόλεμοι οι βαλκανικοί του 1912-1913. Οι καταστροφές που έφεραν οι πόλεμοι εκείνοι ανάμεσα στις φτωχές μάζες του λαού άρχισαν να σημειώνουν τις πρώτες απογοητεύσεις των και ψύχραναν τον αισθηματικό ζήλο, τον οποίο τους είχαν εμπνεύσει στις παραμονές των πολέμων οι στρατιωτικοί και πολιτικοί αρχηγοί με τα μεγάλα παχειά λόγια της μεγαλοϊδεατικής ρητορείας περί “Μεγάλης Ελλάδας”, περί “δούλων αδελφών” και περί “εθνικού μεγαλείου”. Οι καταστροφές και η γενική

Χαρακτηριστικό της υποστήριξης που εξασφάλισε η αντιπολεμική στάση της αντιβενιζελικής παράταξης είναι και το γεγονός ότι στις εκλογές της 1/11/1920 η αντιβενιζελική Ηνωμένη Αντιπολίτευσις συγκέντρωσε περίπου 60% των ψήφων (από 45% το 1915) και εξέλεξε 176 βουλευτές έναντι 6 βενιζελικών, ενώ ούτε ο ίδιος ο Βενιζέλος κατάφερε να εκλεγεί στην Αττικοβιοιωτία όπου ήταν υποψήφιος, παρ' ότι οι εκλογές διεξήχθησαν αμέσως μετά τη γνωστοποίηση των αποφάσεων της Συνθήκης των Σεβρών, με τις οποίες είχε δικαιωθεί ιστορικά ο Βενιζέλος.

Η βενιζελική παράταξη κυριάρχησε αντίθετα στη Νέα Ελλάδα (Ηπειρο, Κρήτη Ανατολικό Αιγαίο Θράκη). Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του βενιζελισμού συνέβαλε αναμφίβολα στην εξασφάλιση αυτής της υποστήριξης. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να αντιληφθούμε το γεγονός ότι ένα από τα πρώτα μέτρα που πήρε η προσωρινή βενιζελική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση, η απελευθέρωση δηλαδή των κολίγων της Νέας Ελλάδας κι η διανομή της γης των τσιφλικιών.

Συμπερασματικά, *ο διχασμός* δεν είναι η ιστορία της σύγκρουσης ανάμεσα σε δυο μερίδες των κυρίαρχων τάξεων. *Είναι η ιστορία της σύγκρουσης δυο στρατηγικών διαχείρισης των γενικών αστικών συμφερόντων*, σύγκρουσης που *μορφοποιήθηκε και τροφοδοτήθηκε από την παρέμβαση των μαζών*. Όταν η άρνηση των συμμάχων της Entente, αρχικά, και η έκβαση του πολέμου, στη συνέχεια, οδήγησαν στη διαφωνία Βενιζέλου-βασιλιά και στην παράταση της ελληνικής ουδετερότητας, τότε ήρθε ακριβώς η παρέμβαση των λαϊκών μαζών της Παλιάς Ελλάδας για να ακυρώσει για έναν ακόμα χρόνο την από καταβολής ελληνικού κράτους επεκτατική-πολεμική στρατηγική του ελληνικού κράτους, προσδίνοντας ταυτόχρονα στην εναλλακτική αστική στρατηγική της ουδετερότητας (και αντίστοιχα στον διχασμό) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (του). Από τον Φεβρουάριο ως τον Νοέμβριο του 1915 η ουδετερότητα αναδεικνύεται σε ηγεμονική (αστική) πρόταση διακυβέρνησης. Η τελική

εξάρθρωση που έφεραν μέσα στη ζωή των φτωχών λαϊκών τάξεων οι πόλεμοι εκείνοι έμειναν από τότε μόνιμες σχεδόν και κατάντησαν μια πληγή διαρκώς ανανεούμενη και αθεράπευτη. Μια μεγάλη μερίδα του λαού έχανε τα στηρίγματά της. [...] Τα πολεμικά χρέη μεγάλωναν και τα βάρη τους φορτώνονταν κάθε λίγο ως έμμεσοι φόροι στη ράχη του λαού. Το κόστος της ζωής ολοένα και ανέβαινε και όταν με το κλείσιμο της ειρήνης τα παιδιά του λαού ξαναγύριζαν απ' τις "απελευθερωμένες" χώρες όπου δεν είχαν ιδεί παρά ένα μωσαϊκό εθνοκοτήτων και φυλών, (Ελληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Εβραίοι, Αρμένιοι, Ρουμάνοι, Αλβανοί), βρέθηκαν εμπρός σε μια κατάσταση, που ποτέ βέβαια δε θα μπορούσαν να τήνε φαντασθούν πρωτύτερα: Απέναντι στην επέκταση των ορίων του Κράτους έβλεπαν τη ζωή τους πολύ πιο δύσκολη από πριν, γεμάτη από στερήσεις και τους εαυτούς των, τους "ενδόξους ήρωας του πολέμου", ανυπεράσπιστους μέσα στο σκληρό τους αγώνα» *Πόλεμος κατά του πολέμου ...*: 23.

επικράτηση της επεκτατικής στρατηγικής θα ήταν αδύνατη χωρίς την επιδείνωση της διεθνοπολιτικής συγκυρίας (γερμανοβουλγαρική εισβολή) και την αντίστοιχη υποστήριξη που βρήκε η στρατηγική αυτή από τις λαϊκές τάξεις της Νέας Ελλάδας.

5. Στοιχεία για την πληθυσμιακή σύνθεση των «νέων χωρών» και της Μικράς Ασίας

Αυτό που επιχειρούν να συγκαλύψουν οι κυρίαρχες ερμηνείες, είναι ο ιμπεριαλιστικός-επεκτατικός χαρακτήρας της ελληνικής εθνικής πολιτικής. Επρόκειτο με άλλα λόγια όχι μόνο για την απελευθέρωση ελληνικών εδαφών, αλλά και για την κατάκτηση εδαφών στα οποία μια ελληνική μειοψηφία αποτελούσε το οικονομικά κυρίαρχο στοιχείο.

Ως τεκμηρίωση για τη θέση που μόλις διατυπώσαμε, σχετικά με τον επεκτατικό-ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα των ελληνικών προσαρτήσεων, θα παραθέσουμε κάποια στοιχεία για την πληθυσμιακή σύνθεση των περιοχών που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος ή διεκδικήθηκαν από αυτό.

Ξεκινώντας από τα εδάφη που προσαρτήθηκαν κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους παραθέτουμε τα στοιχεία για την πληθυσμιακή σύνθεση των Νομών της Μακεδονίας που προσάρτησε η Ελλάδα, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του ελληνικού κράτους, όπως τα επεξεργάστηκε ο Αλέξανδρος Α. Πάλλης (1934), Γενικός Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (1916-18), και αργότερα μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών της Συνθήκης της Λωζάνης (1924-25). Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο στις νότιες περιοχές των εδαφών αυτών εμφανίζεται να αποτελεί πλειοψηφία το ελληνικό στοιχείο):⁹

Σε 12 Νομούς ο ελληνικός πληθυσμός εμφανίζεται πλειοψηφικός:

- 1) Ελασσόνας (88% Έλληνες, 12% Τούρκοι)
- 2) Κοζάνης (60% Έλληνες, 40% Τούρκοι)

⁹ Χρήσιμη είναι στο σημείο αυτό και η ανάλυση του Δημήτρη Λιθοξόου (1992), η οποία δείχνει ότι σε οκτώ επαρχίες της ελληνικής Μακεδονίας [«Γενιτζά, Βοδενά (Έδεσσα), Αβρέτ Ισάρ (Κιλκίς) και τμήμα Δοϊράνης, τμήμα Γευγελής (Παιονία), τμήμα Τίφκες ή Καφαντάρ (Αλμωπία), τμήμα Δεμίρ Ισάρ (Σιντική), τμήμα Νευροκοπίου (Ζύρνοβο), Φλώρινα»] ο ελληνικός πληθυσμός πριν την ανταλλαγή πληθυσμών ήταν πολύ μικρότερος αυτού που εμφάνιζαν τα επίσημα ελληνικά στοιχεία: «Για τις οκτώ επαρχίες είναι εύκολο να συναχθούν συμπεράσματα για τον τρόπο που το ελληνικό κράτος κατασκεύασε την απογραφή του 1928. Στο σύνολο των 287.407 κατοίκων εμφανίζεται ένα ποσοστό 80,9% ορθόδοξων ελληνοφώνων ενώ στην πραγματικότητα έχουμε 43,7% ορθόδοξων ελληνοφώνων προσφύγων και λίγες εκατοντάδες παλαιοελλαδίτες που αποτελούν το διοικητικό μηχανισμό» (Λιθοξόου 1992: 53). Όμως, για τη θέση που τεκμηριώνουμε εδώ, αρκούν τα επίσημα στοιχεία της ελληνικής πλευράς που παραθέτει ο Πάλλης.

- 3) Γρεβενών (76% Έλληνες, 18% Τούρκοι)
- 4) Πιερίας (80% Έλληνες, 18% Τούρκοι)
- 5) Καστοριάς (56% Έλληνες, 24% Τούρκοι, 19% Βούλγαροι)
- 6) Βοίου (75% Έλληνες, 25% Τούρκοι)
- 7) Ημαθίας (70% Έλληνες, 20% Τούρκοι, 10% διάφοροι)
- 8) Γιαννιτσών (56% Έλληνες, 39% Τούρκοι)
- 9) Χαλκιδικής (86% Έλληνες, 7% Τούρκοι, 7% διάφοροι)
- 10) Θάσου (100% Έλληνες)
- 11) Σερρών (47% Έλληνες, 40% Τούρκοι, 9% Βούλγαροι)
- 12) Φυλλίδος (74% Έλληνες, 17% Τούρκοι, 7% Βούλγαροι).

Αντίθετα, το ελληνικό στοιχείο μειοψηφούσε σ' όλους τους νομούς που βρίσκονταν στα βόρεια και ανατολικά της Μακεδονίας, οι οποίοι προσαρτήθηκαν το 1913 στο ελληνικό κράτος. Σύμφωνα πάντα με τα επίσημα ελληνικά στοιχεία η πληθυσμιακή σύνθεση των νομών αυτών ήταν το 1912 η ακόλουθη:

- 1) Νέστου: 2% Έλληνες, 98% Τούρκοι
- 2) Δράμας: 15% Έλληνες, 79% Τούρκοι, 5% Βούλγαροι
- 3) Καβάλας: 29% Έλληνες, 69% Τούρκοι, 2% διάφοροι
- 4) Παγγαίου: 40% Έλληνες, 60% Τούρκοι
- 5) Σιδηροκάστρου: 19% Έλληνες, 40% Τούρκοι, 37% Βούλγαροι
- 6) Κιλκίς: 2% Έλληνες, 66% Τούρκοι, 29% Βούλγαροι
- 7) Παιονίας: 36% Έλληνες, 42% Τούρκοι, 17% Βούλγαροι
- 8) Θεσσαλονίκης: 29% Έλληνες, 23% Τούρκοι, 45% διάφοροι (κυρίως ισπανόφωνοι Εβραίοι)
- 9) Λαγκαδά: 36% Έλληνες, 50% Τούρκοι
- 10) Αλμωπίας: 54% Τούρκοι, 46% Βούλγαροι (καθόλου Έλληνες)
- 11) Εδέσσης: 40% Έλληνες, 48% Τούρκοι, 12% Βούλγαροι
- 12) Εορδαίας: 20% Έλληνες, 76% Τούρκοι
- 13) Φλωρίνης: 32% Έλληνες, 32% Τούρκοι, 35% Βούλγαροι.

Στα εδάφη που διεκδικούσε και τελικά κατέκτησε η Ελλάδα με την είσοδό της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχουμε μια σαφή πλειοψηφία του οθωμανικού πληθυσμού:

«2.000.000 Ελλήνων κατοικούσαν στην Ανατολική Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και τη Μ. Ασία έναντι 8.000.000 Τούρκων και 1.200.000 περίπου Αρμενίων, Εβραίων, Βουλγάρων κλπ. (η

επίσημη οθωμανική απογραφή του 1910 δεν διαφέρει πολύ από τις στατιστικές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ως προς τους αριθμούς των μη Τούρκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» (Βερέμης 1986: 49.)

Επίσης, σύμφωνα με στατιστικές του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το Βιλαέτι του Αϊδινίου με πρωτεύουσα τη Σμύρνη είχε 950.000 Τούρκους και 620.000 Έλληνες (Βερέμης 1986: 49). Αν ο Βενιζέλος σχεδίαζε να ανταλλάξει τα εδάφη αυτά με την περιοχή της Καβάλας στην Αν. Μακεδονία, δεν το έκανε επειδή ήταν εξαρτημένος από τους Άγγλους, αλλά επειδή ήθελε να ανοίξει τον δρόμο για τις νέες ελληνικές ιμπεριαλιστικές προσαρτήσεις, ξέροντας πολύ καλά ότι τα περιορισμένα σε έκταση εδάφη που παραχωρούσε ήταν ακόμα λιγότερο «ελληνικής πληθυσμιακής σύνθεσης» από ό,τι τα μεγάλης έκτασης εδάφη που διεκδικούσε.

Οι «εθνικοί πόλεμοι» της Ελλάδας κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν ως επί το πλείστον ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, ανάλογοι με τους πολέμους των άλλων καπιταλιστικών χωρών την ίδια εποχή. Οι πόλεμοι αυτοί νομιμοποιούνταν βέβαια στο πλαίσιο της κυρίαρχης εθνικιστικής αστικής ιδεολογίας.

Η νομιμοποίηση του ελληνικού επεκτατισμού εισέρχεται όμως το αργότερο κατά την περίοδο 1915-17 σε κρίση. Οι λαϊκές μάζες της παλιάς Ελλάδας αντιστέκονται στη στρατηγική των πολεμικών προσαρτήσεων και οξύνουν έτσι σε εκρηκτικό σημείο τις ενδοαστικές αντιφάσεις. Ο επεκτατισμός μπορεί να επιβληθεί μόνο χάρη στη διεθνοπολιτική συγκυρία και τον αρνητικό για τη χώρα στρατιωτικό συσχετισμό στην περιοχή (βουλγαρική συμμετοχή στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών Δυνάμεων και εισβολή στην Αν. Μακεδονία), αλλά και χάρη στην υποστήριξη που βρήκε από τον βορειοελλαδίτικο ελληνικό πληθυσμό, που το αργότερο από τις αρχές του 1916 αισθανόταν να απειλείται από μια νέα εθνική υποδούλωση.

6. Το 1922 ως σημείο καμπής στη νεοελληνική ιστορία

Το 1922 δεν αποτελεί μόνο το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Αποτελεί την αφετηρία για μια ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και των διεθνών του αρθρώσεων, ανοίγει μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία. Είναι η εποχή της *εθνικής ομογενοποίησης και ενοποίησης*, εποχή ακόμα που ξεκινάει η *ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη* και η «εκ των υστέρων κάλυψη του αναπτυξιακού χάσματος» με τη βιομηχανική Δύση. Ποτέ στο παρελθόν ο ελληνικός καπιταλισμός δεν είχε γνωρίσει μια τόσο γρήγορη

καπιταλιστική ανάπτυξη και μια αντίστοιχη κοινωνική αναδιάρθρωση, όπως αυτή που συντελέστηκε κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Οι πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, που ξεπερνούν τα 1,2 εκατομμύρια άτομα, βάζουν ουσιαστικά τέλος στην ιστορική περίοδο της διασποράς του ελληνισμού (και του ελληνικού κεφαλαίου). Οι Έλληνες των Βαλκανίων είχαν ήδη επαναπατριστεί με τη λήξη των βαλκανικών πολέμων.

Η αποκατάσταση των προσφύγων και η ανταλλαγή πληθυσμών που έλαβε χώρα την επόμενη περίοδο, με την εγκατάσταση 500.000 προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη, εξασφάλισε για πρώτη φορά την *πλειοψηφία των ελληνικών πληθυσμών σε όλα τα νεοπροσαρτηθέντα εδάφη*. Παράλληλα, η *αγροτική μεταρρύθμιση* που είχε νομοθετηθεί ήδη από το 1917 μπήκε τώρα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, σε εφαρμογή.

6.1. Η οικονομική ανάπτυξη

α) Η αγροτική μεταρρύθμιση:

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι πρόσθεσαν 432.000 εκτάρια καλλιεργήσιμου εδάφους στην ελληνική επικράτεια και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 69.000 εκτάρια. Στα νέα αυτά εδάφη κυριαρχεί η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανάλογες με αυτές που επικρατούν στη Θεσσαλία: επιχειρηματική γεωργία βασισμένη σε εργασιακές σχέσεις που προέρχονται από τη δουλοπαροικία. Με την αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μοιράζονται 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.000 αγροτικές οικογένειες της παλιάς Ελλάδας (Σβορώνος 1976: 125). Συνολικά με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμοιράστηκε κατά την περίοδο 1922-1938 το 38% του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας. Από τους αγροτικούς κλήρους που μοιράστηκαν το 36% είχαν έκταση μικρότερη από 10 στρέμματα, το 36% είχαν έκταση μεταξύ 10 και 30 στρεμμάτων, το 24% ήταν 30-100 στρέμματα και μόνο 4% των κλήρων ήταν μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα.

Η αγροτική πίστη νομοθετείται το 1914 και παράλληλα θεσμοθετούνται οι αντίστοιχοι οργανισμοί. Οι αγροτικές πιστώσεις αυξάνουν σημαντικά από το 1917 και μετά, για παράδειγμα τριπλασιάζονται το 1918 σε σχέση με το 1917, ενώ οι πιστώσεις που δίνονται το 1927 (1.144,4 εκατομ. δρχ.) είναι πενταπλάσιες από τις πιστώσεις του 1923 (220 εκατ. δρχ.) και 14 φορές περισσότερες από τις πιστώσεις που δόθηκαν τους γεωργούς το 1920 (79,5 εκατ. δρχ.) (Βεργόπουλος 1975: 158).

Το 1929 ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Κατά την περίοδο 1922-1938 ολοκληρώνεται λοιπόν το πέρασμα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας (ακριβέστερα της αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας και των νέων χωρών) από τις μετασχηματισμένες προκαπιταλιστικές μορφές ιδιοκτησίας και παραγωγής (σύστημα τσιφλικιών, δηλαδή επιχειρηματικής γεωργίας που βασιζόταν σε μια μορφή δουλοπαροικίας) στην απλή εμπορευματική παραγωγή (του ανεξάρτητου αγρότη παραγωγού), η οποία αντιστοιχεί και εντάσσεται στο καπιταλιστικό σύστημα, και τις προτεραιότητες και τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Οι λειτουργίες της αγοράς, το πιστωτικό σύστημα και η κρατική πολιτική επιδοτήσεων, τιμών και πιστώσεων αποτελούν τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν τον αγροτικό τομέα με τον καπιταλιστικό βιομηχανικό τομέα της οικονομίας και τη συνολική διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο κρατικός παρεμβατισμός στη γεωργία έχει ως στόχο από τη μια να κρατηθούν σε χαμηλά επίπεδα οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, και επομένως τα έξοδα αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και από την άλλη να ωθούνται συνεχώς οι καλλιεργητές προς τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας τους.

β) Το εφοπλιστικό κεφάλαιο:

Με την συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καταστρέφεται το 67,5% του ελληνικού εμπορικού στόλου. Η χωρητικότητα των ελληνικών ατμοπλοίων μειώνεται από 893.000 τον. το 1915 σε 290.000 τον. το 1918. Εντούτοις οι Έλληνες εφοπλιστές αποκομίζουν κατά τη διάρκεια του πολέμου τεράστια κέρδη, γεγονός που επιτρέπει τη γρήγορη αύξηση της ελληνικής χωρητικότητας μετά τον πόλεμο. Η χωρητικότητα του ελληνικού εμπορικού στόλου φτάνει τους 563.353 τον. το 1919 (χωρητικότητα ατμοπλοίων 430.2237 τον.), τους 980.405 τον. το 1925 (ατμόπλοια 912.609 τον.), τους 1.408.082 τον. το 1929 (ατμόπλοια 1.350.157 τον.), τους 1.656.861 τον. το 1933 (1.600.620 τον. είναι η χωρητικότητα των ατμοπλοίων) (Σκαρπέτης 1934: 201) και τους 1.837.000 τόνους το 1940 (αποκλειστικά ατμόπλοια, Μπαμπανάσης 1985: 34).

γ) Οικονομικά αποτελέσματα των πολέμων

Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας επιταχύνεται κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων αλλά και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η άμεση συνέπεια των πολέμων ήταν η απομόνωση από τη διεθνή αγορά (ιδιαίτερα κατά την περίοδο του αποκλεισμού της παλιάς Ελλάδας από τον στόλο της Entente, το 1916-17) καθώς και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς με την κατάκτηση των νέων εδαφών. Και οι δυο αυτοί παράγοντες ευνόησαν την αύξηση της εγχώριας βιομηχανικής παραγωγής, τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, αλλά και νέων βιομηχανικών κλάδων κ.λπ.

Η εγκαταστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνεται έτσι στο διάστημα 1909-1920 κατά δέκα σχεδόν φορές, ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνει μόνο κατά 1,9 φορές.

6.2. Η ιδεολογική τομή

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας σήμανε μια ανάπλαση του ελληνικού εθνικισμού, μέσα από την αναζήτηση ενός νέου «εθνικού οράματος». Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Ξιφαράς (1995, 1996), το νέο αυτό όραμα στηρίζεται σε δύο πυλώνες, ανάμεσα στους οποίους συχνά αναπτύσσονται εντάσεις: Αφενός η διαμόρφωση, όπως το διατυπώνει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ενός «κράτους συγχρονισμένου [...] το οποίο, εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται, πάντως, ακολουθούν, μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν»,¹⁰ και αφετέρου η αναζήτηση της «εθνικής αυτογνωσίας» και της «εθνικής ταυτότητας».

Ο Σπύρος Μελάς, δημοσιογράφος, συγγραφέας και μετέπειτα μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, θα γράψει χαρακτηριστικά τον Ιανουάριο 1933:

«Η ώρα για το ξεκαθάρισμα έχει σημάνει για μας του Έλληνας. Η ιστορική δράση μιας μεγάλης γενιάς, με κεφαλή το Βενιζέλο, αφού αποκατάστησε, μ' επιβλητικές θυσίας αιμάτων, το πανελλήνιο εθνικό κράτος, έφερε την κάθαρση στην πολιτική τραγωδία που παιζότανε πεντακόσια χρόνια, για ν' αποκορυφωθεί με την ελληνοτουρκική φιλία. Ο ελληνικός εθνικισμός με τις εδαφικές διεκδικήσεις του και τις ιμπεριαλιστικές του επιχειρήσεις προς τα παράλια του Βοσπόρου και τους παλιούς, γνώριμους και σαγηνευτικούς δρόμους του Αλέξανδρου και των Βυζαντινών αυτοκρατόρων προς τα πιο μακρινά Μικρασιατικά οροπέδια, πέρασε πια στην ιστορία, π' αρχίζει να φαίνεται κιόλας ξεθωριασμένη. Ο εθνικός μας ορίζοντας απόχτησε την ποθητή ξαστεριά [...] Μέσα στο γαλήνιο πλαίσιό της η εθνική συνείδηση μπορεί ν' αποδοθεί άνετα στον εαυτό της – στην πνευματική και εθνική της σύσταση» (Μελά 1971 [1933]: 9).

¹⁰ «Είμεθα σήμερον έθνος που επέρασε την παιδικήν ηλικίαν, συμπληρώνει την νεανικήν και αρχίζει να εισέρχεται εις την ανδρικήν. [...] Εγώ είμαι βέβαιος ότι κατά την δευτέραν εκατονταετίαν θα φθάσωμεν εις μεγάλα αποτελέσματα, προς άλλην εννοείται κατεύθυνσιν, όχι προς ουσιώδη εδαφικήν επέκτασιν ή απελευθέρωσιν υποδούλων αδελφών, οι οποίοι, δεν θέλω να εξετάσω πώς συνεκεντρώθησαν εντός των συνόρων της ελευθέρως πατρίδος, αλλά προς δημιουργίαν κράτους συγχρονισμένου, το οποίο, εάν δεν είναι πρωτοπόρον, θα ευρίσκεται, πάντως, ακολουθούν, μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν» (Ελ. Βενιζέλος, Λόγος στους κατοίκους των Καλαβρύτων, 28 Μαΐου 1930, παρατίθεται στο Ξιφαράς 1995: 76,

http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=516&Itemid=29).

Την ίδια χρονιά, ο Μελάς διευκρινίζει ότι ο «πνευματικός ελληνισμός» έχει ως βάση του τον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό»:

«Στον τόπο της παλιάς ιδέας του εθνικιστικού ελληνισμού με τις αλυτρωτικές και ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις, υψώνουμε σήμερα, στ' όνομα της μεγάλης θυσίας τους, τη σημαία ενός καινούργιου πνευματικού ελληνισμού. Αυτός δε μπορεί να νοηθεί σαν άρνηση των εθνικών αξιών και της εθνικής κληρονομιάς, του ανεχτίμητου θησαυρού πούχει σωρέψει ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός. Δε μπορεί παρά να είναι η συνειδητοποίηση και γονιμοποίησή τους, μια καινούργια ερμηνεία, μια νέα προσαρμογή» (Σπ. Μελάς, «Έθνος και ανθρωπότητα», παρατίθεται στο Ξιφαράς 1996: 62).

Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς ποιες συνθήκες επιτρέπουν να συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας, με τη μια ή την άλλη μορφή, αυτή η ένταση ανάμεσα στην «αναζήτηση», αφενός ενός «κράτους συγχρονισμένου» και αφετέρου «του ανεχτίμητου θησαυρού πούχει σωρέψει ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός».

Βιβλιογραφία

- Αλεξάτος Γεράσιμος (2015), *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς, 1916-1919*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη.
- Αλιβιζάτος Νίκος (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922- 1974)*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ανδρέου Αποστόλης (1987), «Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση (1849-1880)», *Θέσεις*, τ. 18: 113-135.
- Βεργόπουλος Κώστας (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.
- Βερέμης Θάνος (1986), *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Βερέμης Θάνος (επιμ.) (1997), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Γκρεγκορόβιους Φέρντιναντ (1994), *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών*, τ. 3^{ος}, Κριτική, Αθήνα.
- Δασκαλάκις Χ. Ε. (1934), «Νεώτεροι χρόνοι», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 575-601, Πυρσός, Αθήνα.
- Δασκαλάκις Χ. Ε. (1934-α), «Αλύτρωτος Ελληνισμός», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 757-758, Πυρσός, Αθήνα.
- Δερτιλής Γιώργος (1985), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση* (τρίτη έκδοση), Εξάντας, Αθήνα.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ. (1982), *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής, Αθήνα.
- DTV-Atlas zur Weltgeschichte (1986), 2 Bände, München.

- Ζιούτος Γεώργιος Δ. (2009), *Το διεθνές εργατικό κίνημα στον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^ο αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα.
- Ζολώτας Ξενοφών Ε. (1926), *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Ελευθερουδάκη, Αθήνα.
- Hobsbawm Eric (1992), *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Καλιτσουνάκης Δημήτριος Ε. (1934), «Εργατική Νομοθεσία», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 401 - 402, Πυρσός, Αθήνα.
- Κορδάτος Γιάνης (1974), *Εισαγωγή εις την ιστορία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας, Επικαιρότητα, Αθήνα*.
- Kuczynski J. (1965), *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, Band 37, Dietz Verlag, Berlin (Ost).
- Λιθοζόου Δημήτρης (1991), «Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα», *Λεβιάθαν, Αθήνα*.
- Μάξιμος Σεραφεΐμ (1975), *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα.
- Μαρκεζίνης Σπύρος (1966), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* (τόμος τρίτος, 1909-1922), εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα.
- Μελάς Σπύρος (1971 [1933]), «Πνευματικός Ελληνισμός», στο, του ιδίου, *Δάσκαλοι του Γένους*, Μπίρης, Αθήνα.
- Μηλιός Γιάννης (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα.
- Μπαμπανάσης Στέργιος (1985), *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Ξιφαράς, Δημήτρης, 1995, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Α', *Θέσεις* τ. 53, Οκτώβριος-Δεκέμβριος: 69-88.
- Ξιφαράς, Δημήτρης, 1996, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας», Μέρος Β', *Θέσεις* τ. 54, Ιανουάριος-Μάρτιος: 61-86.
- Πάλλης Α. Αλέξανδρος (1934), «Προσφυγικόν Ζήτημα», στο: *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 405-410, Πυρσός, Αθήνα.
- Παπαδάκης Β. Π. (1934), «Διεθνής θέσις της Ελλάδος», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 601-623, Πυρσός, Αθήνα.
- Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτος (1934), «Συνδικαλιστική κίνησις», στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 423-426, Πυρσός, Αθήνα.
- Πετρίδης Παύλος Β. (1990), *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1821-1843)*, University Studio Press, Αθήνα.
- Πόλεμος κατά του πολέμου. Αποφάσεις του πρώτου πανελληνίου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού* (1975 [1924]), Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Πουρνάρας Δημήτρης (1945), *Ιστορία του Διεθνούς Σοσιαλισμού*, 2 τόμοι, Κοινωνική Έρευνα, Αθήνα.

- Roudometof Victor (1988), "From *Rum Millet* to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 16, 1998: 11-48.
- Σβορώνος Νίκος (1976), *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σκαρπέτης Βασίλειος (1934), «Ναυτιλία» στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι' (Ελλάς): 200-205, Πυρσός, Αθήνα.
- Στόικου Ελένη Π. (2008), *Όψεις του εθνοφυλετισμού των ορθοδόξων Αράβων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας,
<http://ikee.lib.auth.gr/record/109257/files/gri-2008-1887.pdf>
- Tsoucalas Constantine (1969), *The Greek Tragedy*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Υψηλάντης Δημήτριος (1993 [1821]), «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», *Θέσεις*, τ. 42: 33-35.